

Antropologia biologiczna w Polsce: Historia i krótkie biogramy naukowe jej twórców—profesorów¹

Biological anthropology in Poland: Its history and short scientific biographies of the contributing professors

Katarzyna A. Kaszycka

Instytut Biologii i Ewolucji Człowieka, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

W **2025 roku** mija dokładnie 100 lat od założenia w Poznaniu Polskiego Towarzystwa Antropologicznego (**12.11.1925**), zainicjowanego przez profesora Adama Wrzosa z Uniwersytetu Poznańskiego, który został pierwszym jego przewodniczącym, oraz 150-lecie urodzin Adama Wrzosa. W tym roku mija też 120-lecie od utworzenia, z inicjatywy Kazimierza Stołyhwy, pierwszej na ziemiach polskich, i pierwszej w Europie Wschodniej, placówki zajmującej się antropologią fizyczną, jaką była Pracownia Antropologiczna przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie (**1905**).

W 2026 roku minie setna rocznica wydania drukiem pierwszego tomu czasopisma PTA «Przegląd Antropologiczny», obecnie «Anthropological Review», (**1926**) oraz 170-lecie początku antropologii jako dyscypliny uniwersyteckiej (**1856**), za który uznaje się rok wprowadzenia pierwszych wykładów z antropologii na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie przez profesora Józefa Majera.

W literaturze można spotkać pewną liczbę prac poświęconych historii antropologii fizycznej/biologicznej na ziemiach polskich – szczególnie dziejom poszczególnych ośrodków, opublikowanych w latach 50. XX wieku z okazji jubileuszu 100-lecia dyscypliny przypadającej na rok 1956 (*Sto lat antropologii polskiej*: Czekanowski 1956; Reicher i Sylwanowicz 1956; Jasicki 1957; Godycki 1958; Bielicki, Czekanowski, Dzierżykraj-Rogański, Michalski, Wiąrowski i Wokroj 1959), jak również opracowań historii polskiej antropologii w ujęciu bardziej całościowym z innych okazji (m.in.: Czekanowski 1948a, 1948b; Malinowski i Wolański 1985; Bielicki, Krupiński i Strzałko 1985, 1989). Historyczna obecnie jest także *Informacja o osobach pracujących w zawodzie antropologa w Polsce* (Krupiński 1988).

To opracowanie ujmuje historię antropologii biologicznej w Polsce, opowiedzianą między innymi za pomocą krótkich biogramów naukowych jej twórców – profesorów, których praca i dorobek przyczyniły się do rozwoju dyscypliny, stając się częścią historii nauki.

¹ Historia ta zasadniczo obejmuje wiek XIX i XX i zawiera biogramy naukowe profesorów, którzy albo już przeszli do historii, albo ukończyli w dniu publikacji niniejszego artykułu 75 lat (urodzili się do 1950 r.).

1. Początki zainteresowań antropologią w Polsce – wiek XIX

1.1. Tło historyczne

Geneza zainteresowań zagadnieniami antropologii w Polsce sięga początku XIX wieku. Był to okres zawirowań politycznych na ziemiach polskich, która na ponad 120 lat przestała istnieć jako niezależne państwo. I Rzeczpospolita, na skutek trzech kolejnych **rozbiórów** dokonanych przez sąsiadujące państwa, uległa pod koniec XVIII wieku (1795 r.) ostatecznej likwidacji. Cesarstwo Rosyjskie przejęło 62,8% powierzchni ziem Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, Królestwo Prus 18,7% ziem, a Monarchia Habsburgów, późniejsze Cesarstwo Austriackie 18,5% ziem.

Na początku XIX wieku, z części ziem zaboru pruskiego, utworzono zależne od Francji **Księstwo Warszawskie** (lata 1807–15), którego władcą został król Saksonii. Niedługo po klęsce Napoleona w Rosji, Księstwo Warszawskie przestało prawnie istnieć, a z jego ziem, na mocy traktatu rosyjsko–austriacko–pruskiego z 3 maja 1815 roku, utworzono: (1) połączone unią personalną z Cesarstwem Rosyjskim **Królestwo Polskie**, początkowo posiadające własną konstytucję (lata 1815–32), do całkowitego zniesienia autonomii Królestwa w 1867 roku w konsekwencji upadku powstania styczniowego, (2) podległą Prusom prowincję – **Wielkie Księstwo Poznańskie** (lata 1815–48), którego autonomię zniesiono po upadku powstania wielkopolskiego/poznańskiego, oraz (3) **Rzeczpospolitą Krakowską** z Wolnym Miastem Krakowem (lata 1815–46), po upadku powstania krakowskiego, przyłączoną do Cesarstwa Austriackiego. Przez kolejne lata, aż do zakończenia I Wojny Światowej (1918 r.), Polski na stałe nie będzie już na mapie Europy.

Na początku XIX wieku na terenie ziem polskich funkcjonowały trzy uniwersytety: (1) Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, jeden z najstarszych uniwersytetów na świecie, założony przez króla Kazimierza III Wielkiego w 1364 roku, (2) Uniwersytet Wileński, założony przez króla Stefana Batorego w 1579 roku, oraz (3) Uniwersytet Lwowski, założony przez króla Jana Kazimierza Wazę w 1661 roku. W 1816 roku powstał, na mocy edyktu wydanego przez cara Rosji i króla Polski Aleksandra I, czwarty – Uniwersytet Warszawski.

Rozwój nauk na ziemiach polskich, w tym antropologii, oraz działalność uniwersytetów czy katedr, odbywał się zatem w zależności od tego na co pozwalali, lub nie pozwalali zaborcy. W zaborach rosyjskim i austriackim istniały polskie uczelnie, jednak były one okresowo zamykane, w zaborze rosyjskim rusyfikowane, a w zaborze austriackim germanizowane. Żadna szkoła wyższa o charakterze narodowym nigdy nie powstała na terenie zaboru pruskiego (Popiński 2018), późniejszego Cesarstwa Niemieckiego.

1.2. Pierwsze publikacje i powstanie dyscypliny uniwersyteckiej

Prekursorami myśli antropologicznej w Polsce byli przyrodnicy, a przede wszystkim lekarze, z których większość wykonywała praktykę lekarską. Pierwszym przyrodnikiem, którego należałoby tu wymienić, był urodzony we wsi Rydlewo, koło Żnina (woj. kujawsko-pomorskie) **Jędrzej Śniadecki** (1768–1838), doktor medycyny i profesor chemii na Uniwersytecie Wileńskim. J. Śniadecki, wieloletni prezes Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego i członek rzeczywisty Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk² [TWPN], był pionierem wychowania fizycznego w Polsce i propagatorem higieny. Jego opracowanie –

² Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk, lub Towarzystwo Przyjaciół Nauk – towarzystwo naukowe zrzeszające badaczy różnych specjalności działające w latach 1800–32 (do zlikwidowania przez władze carskie).

O fizycznym wychowaniu dzieci, po raz pierwszy opublikowane w «Dzienniku Wileńskim» w 1805 roku, a jako dzieło zebrane w 1840 roku, stanowi zaczątek badań nad rozwojem biologicznym człowieka i wychowaniem prozdrowotnym społeczeństwa. Znany on jest również z dwutomowego dzieła *Teorya jestestw organicznych*, w którym definiuje (Śniadecki 1811: akapit 222) i nakreśla zarys nauki o człowieku, poświęcając tom II zagadnieniom biologii i fizjologii człowieka.

W 1818 roku, również w Wilnie, wychodzi drukiem pierwsza polska antropologia pt. *Antropologia – o własnościach człowieka fizycznych i moralnych* autorstwa **Józefa Jasińskiego** (17??–1833), urodzonego na przedmieściach Grodna, absolwenta Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, członka Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego i zwolennika wileńskiej szkoły ewolucyjnej (Gronkiewicz 1989).

Elementów antropologii i etnologii dopatrzyć się można także w dziele *Śledzenie początku narodów słowiańskich* z 1824 roku **Wawrzyńca Surowieckiego** (1769–1827), urodzonego w Imielniku (woj. wielkopolskie) ekonomisty, pedagoga, działacza oświatowego i historyka (slawisty). Dzieło to, oprócz zagadnień z zakresu językoznawstwa, porusza kwestię zróżnicowania morfologicznego człowieka i stanowi zarys etnogenezy narodów europejskich, w tym Polaków, a W. Surowiecki, członek TWPN, był jednym z głównych prekursorów badań dziejów i kultury Słowian oraz współorganizatorem pierwszego, Królewskiego Uniwersytetu Warszawskiego (założonego w listopadzie 1816 r. przez Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego).

Za początek antropologii polskiej jako dyscypliny uniwersyteckiej uznaje się rok **1856** – rok wprowadzenia przez profesora Józefa Majera pierwszych na ziemiach polskich wykładów z antropologii z katedry uniwersyteckiej, w czasie, kiedy Polska była pod zaborami.

Józef Majer (1808–1899), urodzony w Krakowie fizjolog, profesor nauk medycznych, dziekan Wydziału Lekarskiego i rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego [UJ], doktor *honoris causa* UJ oraz Uniwersytetu we Lwowie, prezes Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, członek założyciel Akademii Umiejętności³ [AU] i jej pierwszy prezes, inicjator działalności Komisji Antropologicznej przy AU, której przewodniczył przez wiele lat (1874–1890), począwszy od jej ukonstytuowania się w marcu **1874** roku. Komisja Antropologiczna AU stała się zrzeszeniem polskich antropologów, czymś na wzór towarzystwa antropologicznego, które w latach 1859–73, kolejno powstawały w różnych ośrodkach naukowych ówczesnej Europy (Czekanowski 1948b).

Wykłady z antropologii rozpoczęto, można powiedzieć, zbiegiem okoliczności w okresie zaborów (zabór austriacki) i bezwzględnej germanizacji Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz narzuceniu (1853 r.) języka niemieckiego jako wykładowego. J. Majer, mimo że w zasadzie mógłby zacząć wyklądać w jęz. niemieckim, oświadczył, że nie włada nim w stopniu wystarczającym (Wrzosek 1957), i po czasowym (do 1860 r.) ustąpieniu z Katedry Fizjologii UJ, miał odtąd wyklądać po polsku nieobowiązkowe dla studentów przedmioty, m.in. antropologię (lata 1856–73). Wykładami tymi J. Majer utorował drogę do rozwoju antropologii w Polsce i do utworzenia, z czasem, na Uniwersytecie Jagiellońskim (1908) pierwszej Katedry Antropologii.

Z Galicją i Krakowem od 1871 roku związany był **Izydor Kopernicki** (1825–1891), urodzony w Czyżówce (dzisiejsza Ukraina) lekarz, anatom i antropolog – pierwszy polski profesor antropologii. I. Kopernicki, będąc na emigracji, zapoznawał się w Paryżu z

³ Akademia Umiejętności – instytucja naukowa utworzona w 1872 roku w Krakowie (pierwsze posiedzenie w 1873 r.), która powstała z Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. W 1918 roku przekształcona w Polską Akademię Umiejętności. W 1952 roku władze komunistyczne przekazały jej cały majątek i placówki badawcze Polskiej Akademii Nauk.

przodującą na świecie antropologią francuską, którą stworzył Paul Broca, ustalając ostatecznie finalny kierunek swoich zamiłowań naukowych (Godycki 1956). Przybywszy do Polski z Uniwersytetu Bukaresztańskiego, bezskutecznie starał się o objęcie katedr anatomii w Krakowie, uzyskał doktorat z medycyny i habilitację z antropologii (1878). Od 1874 roku społecznie organizował Komisję Antropologiczną przy Akademii Umiejętności, zostając jej sekretarzem, nie będąc jeszcze jej członkiem. Do śmierci był redaktorem wydawnictwa Komisji «Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej» – pierwszego polskiego antropologiczno-etnograficznego czasopisma naukowego, wydawanego w latach 1877–95.

Izydor Kopernicki zainicjował badania terenowe, współpracując naukowo z Józefem Majerem – wspólnie, drogą ankiet, zebrali i opracowali materiał charakterystyki fizycznej ludności zaboru austriackiego (ok. 7.000 ankiet), publikując pracę *Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej...* w I tomie wydawnictwa Komisji (1877), a następnie jej część II w tomie IX (1885). Interesował się kraniologią Słowian, Bułgarów, czaszek prahistorycznych, Romów i ludu Ajnów (otrzymanych od zoologa i lekarza, miłośnika antropologii – Benedykta Dybowskiego [patrz rozdz. 2.3.]). Stworzył kraniograf własnego pomysłu, by ulepszyć metody pomiaru czaszek. W 1876 roku I. Kopernicki, jako docent prywatny⁴, wznawia przerwane przez J. Majera wykłady z antropologii na UJ, a pod koniec życia, w 1886 roku otrzymuje nominację na profesora nadzwyczajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego, ale bez katedry, mimo swych długoletnich starań oraz ofiarowania uniwersytetowi bogatej kolekcji czaszek i księgozbioru (Wrzosek 1929, Godycki 1956), które staną się załącznikiem zbiorów Muzeum Antropologicznego UJ.

Po śmierci I. Kopernickiego, w 1891 roku, wykłady z antropologii na Wydziale Lekarskim UJ w Krakowie zostały zawieszane i zostaną reaktywowane na Wydziale Filozoficznym UJ dopiero po 17 latach, w 1908 roku. Tymczasem, na przełomie XIX i XX wieku, działalność na polu antropologii prowadzi Ludwik Krzywicki (Stołyhwo 1938).

Ludwik Krzywicki (1859–1941), urodzony w Płocku (woj. mazowieckie) socjolog, etnolog, antropolog, demograf, uczestnik ruchu robotniczego, profesor Uniwersytetu Latającego⁵, Wolnej Wszechnicy Polskiej⁶ [WWP] (i jej rektor), a następnie Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie, w 1921 roku stworzono dla niego (*ad personam*) Katedrę Historii Ustrojów Społecznych, członek Polskiej Akademii Umiejętności [PAU], doktor *honoris causa* Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Kownie (1940), największy autorytet polskich nauk społecznych przełomu XIX i XX wieku.

L. Krzywicki, którego charakteryzowała niezwykle wszechstronność zainteresowań naukowych (Krzeczkowski 1938, Hołda Różiewicz 1969, Hryniewicz 2012), z zakresu antropologii, rozumianej wówczas holistycznie – jako zbiór wszystkich nauk o człowieku, opublikował m.in. *Ludy. Zarys antropologii etnicznej* (1893) i *Kurs systematyczny antropologii. 1. Rasy fizyczne* (1897), służące, z jednej strony za podręczniki do nauki antropologii, a z drugiej – mające charakter popularyzacyjny. Co ciekawe, stosunek Ludwika Krzywickiego do „ras ludzkich” odbiegał od dominujących poglądów przełomu XIX i XX wieku. Podkreślał on ciągłość zmienności morfologicznej, typy rasowe nazywał „kategoriami poniekąd sztucznymi” (Krzywicki 1897: 9) oraz ulegającymi zmianom i konstatował:

„Typy czyste są abstrakcją, za pośrednictwem analizy wydzieloną spośród faktycznego zmieszania rasowego” (Krzywicki 1897: 44).

⁴ „Docent prywatny” (privatdozent) – osoba z tytułem doktora habilitowanego wykładająca na uczelni, ale bez etatu i finansowana nie z budżetu uczelni, a ze składek studentów.

⁵ Uniwersytet Latający – nieformalna instytucja kształcenia wyższego działająca w latach 1882–1905 w Warszawie, której nazwa oznaczała brak stałej siedziby i permanentne zmiany miejsc wykładów.

⁶ Wolna Wszechnica Polska – prywatna uczelnia utworzona w 1916 roku w Warszawie, prowadząca działalność naukowo-dydaktyczną do 1952 roku.

Ta część dorobku Ludwika Krzywickiego jest we współczesnej antropologii socjologicznej pomijana (Kubica 2015), a w antropologii biologicznej – niegdyś, w dobie typologii, niedoceniana, dziś – całkowicie zapomniana.

2. Pierwsze ośrodki antropologiczne – wiek XX do II wojny światowej

2.1. Ośrodek warszawski

Zainteresowanie antropologią, m.in. na skutek działalności Ludwika Krzywickiego, Juliana Talko-Hryncewicza [patrz rozdz. 2.2.] i szeregu lekarzy prowincjonalnych, wpłynęło na powstanie, z inicjatywy **Kazimierza Stołyhwo** [patrz rozdz. 2.2.] w 1905 roku, w ówczesnym zaborze rosyjskim, **Pracowni Antropologicznej** przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie – pierwszego na ziemiach polskich i pierwszego w Europie Wschodniej ośrodka zajmującego się antropologią fizyczną, która, będąc już dobrze zorganizowaną placówką naukową, została w 1911 roku, wraz z całym wyposażeniem, przekazana instytucji akademickiej i badawczej – Towarzystwu Naukowemu Warszawskiemu⁷ [TNW], przy którym istniała do 1939 roku. W niepodległej Polsce, w 1920 roku, Pracownia Antropologiczna przekształcona została w zakład, a następnie (1921 r.) w Instytut Nauk Antropologicznych TNW (z dwoma zakładami i muzeum), który został uznany polskim oddziałem Międzynarodowego Instytutu Antropologii, skupiającym wszystkich wybitniejszych polskich antropologów i etnologów (oprócz K. Stołyhwy, m.in.: B. Dybowskiego, L. Krzywickiego, J. Talko-Hryncewicza i J. Czekanowskiego).

Uniwersytet Warszawski, założony w 1816 roku, był kilkakrotnie rozwiązywany i reaktywowany pod różnymi nazwami przez pierwsze sto lat swojego istnienia⁸. Gdy w 1915 roku wojska rosyjskie opuściły Warszawę, a w ich miejsce wkroczyły wojska niemieckie, zezwoliły one na utworzenie polskojęzycznego uniwersytetu (przez minione blisko pół wieku, językiem wykładowym na UW był rosyjski). W 1915 roku Edward Loth, jeden z organizatorów nowego Uniwersytetu Warszawskiego, objął na Wydziale Lekarskim UW Katedrę Anatomii Prawidłowej.

Edward Loth (1884–1944), urodzony w Warszawie antropolog, anatom i chirurg ortopeda, pionier „antropomorfologii części miękkich”, od 1915 roku kierownik Zakładu Anatomii Prawidłowej UW (od 1921 r. profesor), członek TNW i PAU, wykładowca na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich⁹, szef sanitarny przy inspekcji wyszkolenia armii polskiej (lata 1917–18). E. Loth był dwukrotnie więziony na Pawiaku – największym niemieckim więzieniu politycznym na terytorium okupowanej Polski w latach 1939–44. W Powstaniu Warszawskim, w którym zginie, Edward Loth w stopniu podpułkownika pełnił funkcję szefa sanitarnego Armii Krajowej Obwodu „Mokotów”.

⁷ Towarzystwo Naukowe Warszawskie – założone w 1907 r. w Warszawie w celu „rozwijania i popierania badań we wszystkich gałęziach wiedzy oraz ogłaszania dzieł naukowych w języku polskim”, które stało się instytucją naukową. TNW zostało zlikwidowane wraz z utworzeniem Polskiej Akademii Nauk na I Kongresie Nauki Polskiej w 1951 r. wraz z przeprowadzeniem przez komunistów stalinizacji nauki.

⁸ Królewski Uniwersytet Warszawski (1816–31), Szkoła Główna Warszawska (1862–69), Cesarski Uniwersytet Warszawski (1870–1915).

⁹ Uniwersytet Ziem Zachodnich – tajna polska uczelnia działająca w Warszawie i jej okolicach w latach II wojny światowej, utworzona w 1940 r., której większość wykładowców pochodziła z zamkniętego przez Niemców Uniwersytetu Poznańskiego.

E. Loth, wykształcony w Zurychu (gdzie studiował anatomię i antropologię), Bonn, Getyndze i Heidelbergu (studia medyczne), po powrocie do kraju prowadził badania porównawcze części miękkich (przede wszystkim mięśni) człowieka w odniesieniu do naczelných. Był kontynuatorem heidelberskiej szkoły anatomii porównawczej Carla Gegenbaura (ucznem jego uczniów) i twórcą anatomii rozwojowej w Polsce. W 1927 roku E. Loth wystąpił z projektem założenia Międzynarodowego Komitetu do Badań Części Miękkich, którego prezesem został słynny brytyjski antropolog i anatom – Sir Arthur Keith (1866–1955) (Czekanowski 1946–47, Odrowąż-Szukiewicz 1975). W 1931 roku wydał światowej rangi dzieło *Anthropologie des parties molles – Antropomorfologia części miękkich*, która została nagrodzona prestiżową nagrodą przez Międzynarodowy Instytut Antropologii. Był też współorganizatorem i uczestnikiem polskiej wyprawy badawczej do Ugandy (1938/39), skąd przywiózł bogatą kolekcję naczelných oraz materiał osteologiczny (czaszki ludzkie). Jan Czekanowski (1948a), wymieniając wiodące ośrodki polskiej antropologii okresu dwudziestolecia międzywojennego, nazwie ośrodek kierowany przez Lotha „Warszawską szkołą morfologiczno-porównawczą”. E. Loth był uważany za entuzjastę anatomii (za czasów którego prosektoria „odżyły naukowo”), doskonałego dydaktyka oraz sprawnego organizatora i miał wielu uczniów – późniejszych profesorów anatomii i chirurgów, jednak jego kierunek badawczy znalazł w Polsce niewielu naśladowców i, po jego śmierci, nie był w systematyczny sposób kontynuowany. Ważniejsza publikacja książkowa: *Człowiek przeszłości* (1938).

W międzyczasie, w 1920 roku, w czasie wojny polsko-bolszewickiej¹⁰, powstał Oddział Antropologii Militarnej w Ministerstwie Spraw Wojskowych [MSW] (przy współudziale Kazimierza Stołyhwy, który następnie przyłączył go do kierowanego przez siebie Instytutu Nauk Antropologicznych TNW). W 1924 roku, w strukturach MSW, utworzono specjalny dział – referat antropologiczny, powierzony Janowi Mydlarskiemu [patrz rozdz. 3.1.], który od 1921 roku współprowadził, na potrzeby armii, masowe pomiary antropometryczne rekrutów i żołnierzy – tzw. „wojskowe zdjęcie antropologiczne” (Stęślić 1957).

W 1931 roku, w Centralnym Instytucie Wychowania Fizycznego [CIWF] w Warszawie, założonym w 1929 roku z inicjatywy Naczelnika Państwa – marszałka Józefa Piłsudskiego jako szkoła akademicka o charakterze sportowo-wojskowym (późniejsza Akademia Wychowania Fizycznego [AWF] w Warszawie), powstał Zakład Antropologii i Biometrii, którym do 1939 roku (i przez dwa lata po wojnie) również kierował Jan Mydlarski.

2.2. Ośrodek krakowski

Józef Majer i Izidor Kopernicki [patrz rozdz. 1.2.] swymi wykładami z antropologii utorowali drogę do utworzenia na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie pierwszej Katedry Antropologii. W 1908 roku na UJ (w ówczesnym zaborze austriackim) mianowano Juliana Talko-Hryniewicz profesorem nadzwyczajnym *ad personam* antropologii, tworząc pierwszą na ziemiach polskich katedrę antropologii na uniwersytecie (równocześnie z uniwersytetem czeskim w Pradze), co było wynikiem długoletnich starań zapoczątkowanych jeszcze przez jego mistrza – I. Kopernickiego (Jasicki 1957). W listopadzie 1911 roku, na Wydziale Filozoficznym w Collegium Juridicum, J. Talko-Hryniewicz wygłosił wykład inauguracyjny, na otwarcie nowego Zakładu Antropologii (Wrzosek 1926, 1951; Kaczanowski 2008).

¹⁰ Dwuletni konflikt zbrojny (1919–1921) pomiędzy Rzeczpospolitą Polską (II RP) a Rosją Sowiecką, dążącą do wcielenia idei rewolucji komunistycznej na teren całej Europy i przekształcenia europejskich państw w republiki sowieckie, który kończy się zwycięstwem Polaków (m.in. słynna Bitwa Warszawska 1920) i zatrzymaniem ekspansji bolszewizmu.

Julian Talko-Hrynczewicz (1850–1936), urodzony w Rukszanach k. Kowna (dzisiejsza Litwa) lekarz, etnograf i antropolog, badacz Syberii, profesor i organizator zakładów antropologii na Uniwersytecie Jagiellońskim (1908–14 i 1918–30)¹¹ i na Uniwersytecie Stefana Batorego [USB] w Wilnie (1920), członek Komisji Antropologicznej AU (1887). Studiował w Petersburgu, Kijowie, Paryżu i Wiedniu. Twórca kierunku nazywanego przez siebie „antropologią fizyczną ścisłą” (Jasicki 1957) i współtwórca, razem z Kazimierzem Stołyhwą, szkoły krakowskiej. Pierwszy członek honorowy Polskiego Towarzystwa Antropologicznego [PTA] (1927), doktor *honoris causa* Uniwersytetu Jagiellońskiego (1926).

J. Talko-Hrynczewicz na stepach Ukrainy w latach 80. XIX wieku odkrył scytyjskie cmentarzysko kurhanowe k. Ryżanówki. W czasie pobytu we Wschodniej Syberii (w regionie Zabajkału) organizował ekspedycje przyrodnicze, archeologiczne i etnograficzne oraz badał mogiły i zwyczaje pogrzebowe. Jako profesor UJ, po powrocie w Rosji, rozpoczął longitudinalne badania rozwoju dzieci i młodzieży szkolnej szkół krakowskich. Jego kolejnymi ważnymi przedsięwzięciami było gromadzenie materiałów na temat polskich górali – prace: *Górale polscy jako grupa antropologiczna* (1916) i *Materiały do antropologii górali polskich* (1934), badanie cmentarzyska szkieletowego w Łankiszkach pod Naczą na Litwie z XIV–XVI w., oraz gromadzenie materiałów kostnych dawnych mieszkańców Krakowa ze starych cmentarzysk – praca: *Mieszkańcy Krakowa z X–XX wieku: studjum antropo-bio-socjologiczne* (1926) (Jasicki 1957). Napisał też książkę *Człowiek na ziemiach naszych* (1913). Jego uczniami byli późniejsi profesorowie: Kazimierz Stołyhwo i Bronisław Jasicki.

Po przejściu Juliana Talko-Hrynczewicza na emeryturę w 1930 roku, do obsadzenia Katedry Antropologii na UJ, po kilku latach wakatu katedry¹², ostatecznie w 1933 roku został wybrany twórca pierwszego polskiego ośrodka zajmującego się antropologią fizyczną w Warszawie i oponent szkoły lwowskiej – Kazimierz Stołyhwo.

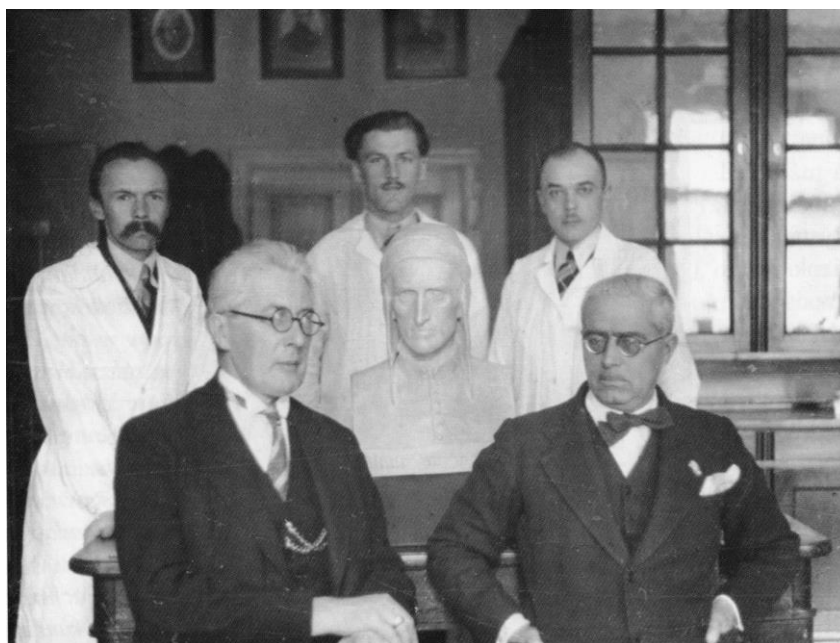
Kazimierz Stołyhwo (1880–1966), urodzony w Brańkowie (dawna nazwa Brańków) na Podolu (dzisiejsza Ukraina) antropolog, twórca Pracowni Antropologicznej przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, następnie przy TNW (którą kierował w latach 1905–34), współorganizator Oddziału Antropologii Militarnej (1920), wykładowca Towarzystwa Kursów Naukowych¹³, Wolnej Wszechnicy Polskiej i Uniwersytetu Warszawskiego (na Wydziale Lekarskim), profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studiował na Cesarskim UW, następnie w Berlinie, Monachium i Paryżu (w Laboratorium Broca École d'Anthropologie de Paris pod kierunkiem Léonce Manouvriera). Doktoryzował się na Uniwersytecie Karola w Pradze (1926). W 1933 roku został powołany i objął kierownictwo Katedry i Zakładu Antropologii na Wydziale Filozoficznym UJ w Krakowie (do 1960 r.); dziekan Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego UJ (1946–47). W listopadzie 1939 roku K. Stołyhwo, dzieląc los wielu profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, został osadzony (do kwietnia 1940 r.) w niemieckim nazistowskim obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen koło Berlina. Członek PAU, członek honorowy Polskiego Towarzystwa Eugenicznego (1937) i PTA (1959), odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Legii Honorowej Republiki Francuskiej (1926) (Jasicki 1978, Musiał 2016).

¹¹ W okresie 1914–18 gdy J. Talko-Hrynczewicz przebywał poza Krakowem – w Petersburgu i na Litwie, zakładem kierował Adam Wrzosek.

¹² Potencjalny kandydat – Jan Czekanowski nie miał dobrej opinii w środowisku krakowskim, które uważało jego kierunek naukowy za „jednostronny i szkodliwy”, a szkołę lwowską za „ekspansywną i pełną tupetu” (Jasicki 1957: 33, z listu Henryka Hoyera – prof. anatomii porównawczej na UJ do Kazimierza Stołyhwy z 28.I.1932 r.), dlatego do obsadzania katedr w Krakowie nie byli brani pod uwagę ani Czekanowski, ani jego uczniowie.

¹³ Towarzystwo Kursów Naukowych – prywatna szkoła wyższa w Warszawie działająca w latach 1905–18, która powstała jako kontynuacja istniejącego wcześniej nielegalnego Uniwersytetu Latającego, a przekształcona w 1916 r. w Wolną Wszechnicę Polską.

K. Stołyhwo, jeszcze za czasów warszawskich, a przed objęciem Katedry Antropologii w Krakowie, prowadził polemikę z niemieckimi antropologami – m.in. z Gustavem Schwalbe – na temat statusu gatunkowego Neandertalczyka (tzw. *Homo primigenius*), prowadził badania w Polsce i za granicą (m.in. w muzeach Wiednia, Argentyny, Padwy, Bolonii i Florencji), a także gromadził materiały antropologiczne na Syberii i wśród Kaszubów na Pomorzu. Na podstawie jego wykładów, staraniem studentów Koła Medyków (Malinowski 1996), wydany został podręcznik *Zarys antropologii. Podręcznik antropologii dla studentów medycyny* (1928). Po objęciu Katedry Antropologii w Krakowie, K. Stołyhwo przystąpił do realizacji zdjęcia antropologicznego ludności polskiego Śląska, zbierając materiał złożony w sumie z blisko 25 tys. osób (*Struktura antropologiczna polskiego Śląska* 1939) i, wraz z żoną, w latach 30. XX wieku opracował metodę analityczną zwaną „metodą przekrojów korelacyjnych” Stołyhwoów do wyodrębniania typów rasowych (Jasicki 1957). Drugą grupę gromadzonych przez niego materiałów stanowiły badania rozwoju ontogenetycznego człowieka, głównie młodzieży szkolnej z Krakowa. Ten kierunek badań stanie się później jednym z wiodących zagadnień prac naukowych krakowskich antropologów. Jego uczniami byli późniejsi profesorowie: Paweł Sikora, Stanisław Panek, Napoleon Wolański.

Ryc. 1. Kazimierz Stołyhwo z profesorem Uniwersytetu Bolońskiego – Fabio Frassetto (siedzą) – autorem rekonstrukcji twarzy Dante Alighieri (popiersie) i asystentami Zakładu Antropologii Wydziału Filozoficznego na Uniwersytecie Jagiellońskim, od lewej: Bronisław Jasicki, Paweł Sikora, Włodzimierz Nielipiński (rok 1938). [Źródło: Archiwum Zakładu Antropologii UJ].

2.3. Ośrodek lwowski

Stworzenie ośrodka antropologii we Lwowie (ówczesny zabór rosyjski) było pod koniec XIX wieku, przedmiotem bezskutecznych zabiegów Benedykta Dybowskiego (Czekanowski 1956, Stołyhwo 1957), zaraz po objęciu Katedry Zoologii na Uniwersytecie Lwowskim.

Benedykt Dybowski (1833–1930), urodzony w Adamarynie (gubernia mińska, dzisiejsza Białoruś) lekarz, zoolog, podróżnik, badacz Syberii, wykładowca Szkoły Głównej Warszawskiej, profesor Uniwersytetu Lwowskiego (1884–1906), członek Akademii Umiejętności, jedna z najlepiej znanych postaci wśród polskich zesłańców, któremu karę

śmierci za czynny udział w organizacji powstania styczniowego zamieniono na 12-letnie zesłanie na Syberię. B. Dybowski, entuzjasta antropologii (i późniejszy zwolennik „antropotechniki” – eugeniki [Dybowski 1924–28]), podczas wyprawy na Kamchatkę w latach 1879–83 zebrał materiały antropometryczne i osteologiczne ludów wymierających plemion Kamczadałów i Ajnów. Pomiary zaginęły, czaszki i szkielety natomiast, zostały ofiarowane Izidorowi Kopernickiemu [patrz rozdz. 1.2.] do przyszłego muzeum Zakładu Antropologii UJ do Krakowa (Stołyhwo 1957). Skonstruował kilka przyrządów antropologicznych własnego pomysłu, m.in. profilotraktor, przekazanych później J. Talko-Hryncewiczowi.

W 1908 roku, zbiegiem okoliczności, powołano na Uniwersytecie Lwowskim Katedrę Etnologii, która po dwóch latach została jednak przez jej kierownika zwolniona. W 1911 roku zaproponowano jej objęcie Janowi Czekanowskiemu, kończącemu wówczas publikację I tomu poświęconemu wynikom ekspedycji afrykańskiej. Do objęcia Katedry Antropologiczno-Etnologicznej ostatecznie doszło w 1913 roku (Czekanowski 1956).

Jan Czekanowski (1882–1965), urodzony w Głuchowie, k. Grójca (woj. mazowieckie) antropolog, etnolog/etnograf i statystyk, profesor Uniwersytetu Lwowskiego¹⁴ (1913–41 i jego rektor w latach 1934–36), po II wojnie światowej profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego [KUL] (1945–49) oraz Uniwersytetu Poznańskiego [UP] (1946–60), późniejszego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza [UAM] w Poznaniu. Był twórcą tzw. lwowskiej szkoły antropologicznej (nazywanej przez samego Czekanowskiego „syntetyczną szkołą lwowską”), która przez pół wieku (lata 1913–65) nadawała ton niemal wszystkim badaniom antropologicznym w Polsce – stąd późniejsza jej nazywa „polska szkoła antropologiczna”. Był członkiem niemal wszystkich najważniejszych organizacji etnograficznych i antropologicznych, m.in.: Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika (wieloletni prezes), Towarzystwa Naukowego we Lwowie, TNW, Polskiej Akademii Umiejętności, Polskiej Akademii Nauk (w latach 1959–65 przewodniczył Komitetowi Antropologicznemu PAN). Członek honorowy Szwajcarskiego Towarzystwa Antropologicznego i Etnologicznego (1955), Polskiego Towarzystwa Antropologicznego (1959) i Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland (1961). Doktor *honoris causa* Uniwersytetu Wrocławskiego [UWr] (1959) i UAM w Poznaniu (1962).

J. Czekanowski studiował w Zurychu (doktorat u szwajcarskiego antropologa Rudolfa Martina), a po zakończeniu studiów, w 1907 roku, uzyskał stanowisko asystenta w Królewskim Muzeum Ludoznawczym (Königliches Museum für Völkerkunde) w Berlinie, w dziale afrykanistyki, u etnologa – profesora Felixa von Luschna. Stąd, w charakterze etnografa i antropologa, wziął udział w niemieckiej interdyscyplinarnej ekspedycji naukowej pod kierownictwem Adolfa Fryderyka, księcia Meklemburgii, do Afryki Środkowej (lata 1907–08, na której przebywał o rok dłużej), badając m.in. ludy Bantu i Pigmejów oraz zdobywając bogate zbiory etnograficzne i materiały antropologiczne (pomiarów ludności autochtonicznej i ponad 1000 czaszek¹⁵ [Czekanowski 1951, Bar i Tymowski 2023]). W latach 1911–13 był kustoszem działu afrykanistycznego Muzeum Etnograficznego Cesarskiej Akademii Nauk w Petersburgu, skąd przeniósł się na Uniwersytet we Lwowie.

¹⁴ Uniwersytet Lwowski nosił w historii różne nazwy, za czasów Jana Czekanowskiego: Uniwersytet Franciszkański (1817–1918), Uniwersytet Jana Kazimierza (1919–39), Lwowski Państwowy Uniwersytet im. Iwana Franki (1940–41).

¹⁵ Czaszki zostały przywiezione do Berlina, zakatalogowane i pomierzone przez Czekanowskiego i przekazane do zbiorów muzealnych prof. F. von Luschna (Guardian 6/10/2017). Pochodziły głównie z ówczesnego królestwa Rwandy (terytorium zależnego od Niemiec) i były zebrane spośród autochtonicznej ludności nie grzebiącej swoich zmarłych w ziemi. Przez ponad 100 lat były przechowywane w zbiorach Uniwersytetu Medycznego Charité w Berlinie, skąd w 2011 r. zostały przekazane Pruskiej Fundacji Dziedzictwa Kulturowego, a następnie przeznaczone do zwrotu do Afryki (DW 09/06/2023).

Ryc. 2. Jan Czekanowski (centralnie) w otoczeniu studentów (pierwszy rząd z prawej – Jan Mydlarski) w pierwszym roku istnienia Zakładu Antropologiczno-Etnologicznego Wydziału Filozoficznego na Uniwersytecie Lwowskim (rok akademicki 1913/14). [Źródło: Czekanowski 1956].

W I połowie XX wieku J. Czekanowski podniósł wagę i znacznie nauki antropologii w Polsce. Definiował antropologię jako naukę „badającą biologiczne podłoże zjawisk społecznych” (Czekanowski 1956: 39), a za główny cel, postawił sobie przekształcenie polskiej antropologii w naukę ścisłą – wzorując się na angielskiej szkole biometrycznej Francisca Galtona i Karla Pearsona. Jego ambicją było wynalezienie matematycznej metody klasyfikacji osobników ze względu na wiele cech równocześnie (Bielicki 1959). Do innowacji metodologicznych Czekanowskiego należą (Bielicki et al. 1985, 1989):

- pojęcie „różnicy przeciętnej” (statystyka DD), pierwsza miara odległości biologicznej,
- pojęcie macierzy kwadratowej tych odległości (tzw. tablica Czekanowskiego),
- metoda porządkowania tej macierzy (diagram Czekanowskiego) – metoda analizy skupień.

Wprowadził taksonomię numeryczną do klasyfikacji rasowej, rozwijając wyrafinowaną strukturę typologii antropologicznej opartą na swej diagraficznej metodzie różnic i podobieństw (Czekanowski 1909, 1962). Była to historycznie pierwsza metoda analizy skupień na świecie (Krzyśko 2010). Był przekonany, że jego metoda obliczania składu rasowego była przełomowa i uważał ją za swe największe osiągnięcie. Teoria wyodrębniania „typów rasowych” i metoda obliczania „składów rasowych” populacji (% w jakich poszczególne „elementy rasowe” w niej występują) wydawała się prosta, spójna i elegancka, ale nie wytrzymała próby czasu: prostota okazała się symplicacją i przez to główną słabością teorii (Bielicki et al. 1985, 1989). Ten kierunek badawczy uznawany jest dziś za historyczny i nie jest kontynuowany w nauce akademickiej.

Tak o Czekanowskim pisali Bielicki, Krupiński i Strzałko:

Czekanowski był uczonym w dawnym, wielkim, profesorskim stylu; mędrcom uwielbianym przez niektórych, podziwianym przez wielu i niecierpianym przez kilku (Bielicki et al. 1989: 16).

Ważniejsze publikacje książkowe: *Zarys metod statystycznych w zastosowaniu do antropologii* (1913) – pierwszy podręcznik statystyki matematycznej w języku polskim; *Wstęp do historii Słowian: Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, archeologiczne i językowe* (1927, 1957); *Człowiek w czasie i przestrzeni* (1927, 1934, 1967). Do uczniów Jana Czekanowskiego na różnych etapach swoich karier należeli późniejsi doktorzy i profesorowie: Jan Mydlarski, ks. Bolesław Rosiński, Karol Stojanowski, Stanisław Klimek (poległ w bitwie nad Bzurą w 1939 r.), Salomon Czortkower (zmarł w getcie lwowskim w 1943 r.) Tadeusz Henzel, Stanisław Żejmo-Żejmis (zginął w Auschwitz w 1942 r.), Adam Wanke, Franciszek Wokroj (Czekanowski 1956).

W związku z jubileuszem 60-lecia pracy naukowej Jana Czekanowskiego, redakcja «Materiałów i Prac Antropologicznych» przeznaczyła jeden numer serii wydawniczej na *Księgę pamiątkową* jemu poświęconą (Wanke 1964). W setną rocznicę urodzin J. Czekanowskiego, zorganizowano upamiętniającą Mistrza konferencję naukową na UAM w Poznaniu (9–10 IX 1982) zatytułowaną „Polska Szkoła Antropologiczna w 100-lecie urodzin jej twórcy Jana Czekanowskiego” i wydano tom zbiorowy *Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej* (1985).

We wrześniu 1939 roku, w wyniku paktu sowieckiej Rosji Stalina i nazistowskich Niemiec Hitlera (Pakt Ribbentrop–Mołotow), Lwów stał się częścią imperium sowieckiego, pod koniec czerwca 1941 roku był pod okupacją niemiecką, by ostatecznie, w wyniku postanowień w Jałcie (1945), znaleźć się w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej. Polska, tym samym, utraciła przedwojenną „stolicę” antropologii.

2.4. Ośrodek wileński

Prekursorami myśli antropologicznej na terenie Wileńszczyzny byli wspomniani wcześniej lekarze – Jędrzej Śniadecki i Józef Jasiński [patrz rozdz. 1.2.], których publikacje antropologiczne ukazały się drukiem w pierwszym dwudziestolecu XIX wieku. W 1832 roku, dekretem cara Mikołaja I, w ramach represji po powstaniu listopadowym, Uniwersytet Wileński zlikwidowano i reaktywowano dopiero w II Rzeczypospolitej w 1919 roku, jako Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie.

W 1919 roku powstał Zakład Antropologii i Prehistorii USB, który objął profesor antropologii na Uniwersytecie Jagiellońskim – Julian Talko-Hryniewicz (1920), rozpoczynając pozyskiwanie zbiorów (m.in. z Wileńskiego Muzeum Starożytności) i organizację zakładu. Wojna polsko-bolszewicka przerwała jednak działalność J. Talko-Hryniewicza, który po kilku miesiącach, jeszcze w tym samym roku, wrócił na stałe do Krakowa. Wykłady z antropologii na Wydziale Lekarskim przejął wówczas Michał Reicher.

Michał Reicher (1888–1973), urodzony w Sosnowcu (woj. śląskie) antropolog i anatom kształcony w Zurychu (dr 1912). Stypendysta Instytutu Carnegie w Baltimore (1914), pracownik Zakładu Anatomii Uniwersytetu Warszawskiego (1915–20), twórca działającego do dziś wileńskiego *Collegium Anatomicum* i profesor anatomii na USB w Wilnie (od 1920, do jego zamknięcia przez władze litewskie w 1939), a od 1945 roku Akademii Lekarskiej/Medycznej w Gdańsku, współautor i kontynuator prac nad kompleksowym podręcznikiem *Anatomia człowieka*, rozpoczętych przez krakowskiego anatoma i antropologa – profesora Adama Bochenka (1875–1913). Członek honorowy Polskiego Towarzystwa Anatomicznego (1964), doktor *honoris causa* Akademii Medycznej w Gdańsku (1965). M. Reicher, podobnie jak E. Loth w Warszawie, prowadził badania z pogranicza anatomii i antropologii zwanej „antropomorfologią części miękkich”, badania nad wzrastaniem i proporcjami ciała płodów ludzkich, badania typologiczne nad budową konstytucyjną ciała człowieka oraz badania

trockich i wileńskich Karaimów (Reicher i Sylwanowicz 1956). Uczniami M. Reichera byli m.in.: w Wilnie, anatom i antropolog – Witold Sylwanowicz, a w Gdańsku, antropolog i paleopatolog – Judyta Gładkowska-Rzeczycka (dr med. 1964).

Po II wojnie światowej Wilno stało się stolicą Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, kończąc, tym samym, krótkie, ledwie dwudziestoletnie, dzieje polskiego wileńskiego ośrodka antropologii.

2.5. Ośrodek poznański

Antropologia w Poznaniu nie miała takich długich tradycji, jak w przypadku czterech wcześniej wymienionych ośrodków akademickich na ziemiach polskich. Dopiero po zakończeniu I wojny światowej, w maju 1919 roku, powstał w Poznaniu uniwersytet, dzięki staraniom profesora Heliodora Świącickiego (1854–1923) – urodzonego w Poznaniu lekarza, społecznika, filantropa i pierwszego rektora uczelni. Po otwarciu Uniwersytetu Poznańskiego przystąpiono do organizacji Katedry Antropologii na Wydziale Filozoficznym, która, po podziale wydziału w 1925 roku, znalazła się na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym. Została ona jednak, mimo starań, nieobsadzona.

W 1920 roku przystąpiono do organizacji drugiego Zakładu Antropologii na Wydziale Lekarskim UP, którego kierownikiem został profesor Adam Wrzosek.

Trzecią placówką antropologiczną, również przy Wydziale Lekarskim tej uczelni, było Studium Wychowania Fizycznego [SWF], które powstało na bazie Katedry Higieny Szkolnej i Teorii Wychowania Fizycznego UP, kierowanej przez Eugeniusza Piaseckiego (1872–1947) – urodzonego we Lwowie lekarza, nauczyciela akademickiego, teoretyka wychowania fizycznego i higieny szkolnej, późniejszego patrona Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu (Godycki 1958).

Adam Wrzosek (1875–1965), urodzony w Zagórzcu (k. Dąbrowy Górniczej) lekarz patolog, antropolog i historyk medycyny, twórca akademickiego ośrodka antropologii w Poznaniu. Studiował na Uniwersytecie w Kijowie, Zurychu i Berlinie (gdzie słuchał wykładów wybitnych profesorów niemieckich: Rudolfa Virchowa i Roberta Kocha), a po uzyskaniu dyplomu doktora medycyny i chirurgii w 1898 roku, odbył studia w Paryżu (gdzie był słuchaczem wykładów Léonce Manouvriera), Zurychu, Krakowie i Wiedniu. Od 1901 roku pracownik Uniwersytetu Jagiellońskiego: w latach 1901–13 Katedry Patologii Ogólnej i Doświadczalnej UJ, a w latach 1913–18 Zakładu Antropologii UJ (u prof. J. Talko-Hryncewicza, a potem w jego zastępstwie).

W 1920 roku A. Wrzosek – był profesor UJ w Krakowie i UW w Warszawie (1918), był szef Departamentu Nauki i Szkół Wyższych w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (lata 1919–20), został powołany na stanowisko organizatora i pierwszego dziekana nowo utworzonego Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego (1921–23), gdzie kierował dwoma zakładami: Zakładem Historii i Filozofii Medycyny oraz Zakładem Antropologii (od 1921), zajmując się, na wzór szkoły francuskiej, antropologią fizjologiczną, m.in.: ciepłotą ciała, tętnem, ostrością wzroku (Ćwirko-Godycki 1935, Godycki 1958). Wprowadził antropologię do studiów lekarskich. Z inicjatywy Adama Wrzosa powstało w Poznaniu **Polskie Towarzystwo Antropologiczne** (1925), którego był pierwszym przewodniczącym (1925–48). Był także twórcą i pierwszym redaktorem naczelnym czasopisma naukowego «**Przegląd Antropologiczny**» (lata: 1926–48 i 1955–56) – oficjalnego organu Towarzystwa oraz, od 1938 roku, polskich zakładów antropologii.

Ryc. 3. Adam Wrzosek (drugi od lewej) i Michał Ćwirko-Godycki (drugi od prawej) w otoczeniu asystentów wolontariuszy Zakładu Antropologii Wydziału Lekarskiego na Uniwersytecie Poznańskim, w zbiorach osteologicznych jej 2. siedziby – Collegium Marcinkowskiego na Wildzie (rok 1935). [Źródło: Archiwum PAN oddział w Poznaniu].

W latach 1935–39, pracując w Poznaniu, A. Wrzosek dojeżdżał do Wilna, gdzie wykładał na USB. W czasie wojny współorganizował Wydział Lekarski tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich w Warszawie. Po upadku Powstania Warszawskiego zamieszkał w Grodzisku Mazowieckim (w folwarku Chrzanów), gdzie kontynuował tajne nauczanie medycyny. Gdy po wojnie, w 1945 roku, reaktywowano zakład, tworząc, na skutek zabiegów profesora Wrzoska, Katedrę Antropologii na Wydziale Lekarskim UP, ponownie mianowano go na jej kierownika. Wkrótce jednak (1947 r.) władze komunistyczne okresu stalinowskiego odsunęły go od pracy, przymusowo przenosząc na emeryturę. W latach 1947–50, A. Wrzosek wprawdzie nadal pracował na uniwersytecie, ale musiał się zgodzić na przejście na etat „kontraktowego młodszego asystenta”, a następnie, odnawialne co miesiąc stanowisko „etatowego docenta” bez obowiązków dydaktycznych [Musielak 2022]. W styczniu 1957 roku, na fali „odwilży gomułkowskiej” (okres liberalizacji ustroju i ograniczenia komunistycznych represji w Polsce), został przywrócony na stanowisko profesora Katedry Historii Medycyny na ówczesnej Akademii Medycznej w Poznaniu¹⁶, gdzie do 1959 roku pracował. Członek Akademii Nauk Lekarskich i PAU; członek honorowy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu (1912), członek zasłużony PTA (1959), doktor *honoris causa* trzech uniwersytetów: Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1929), Akademii Medycznej w Poznaniu (1961), oraz Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (1964).

Adam Wrzosek opracował *Bibliografię antropologii polskiej do roku 1955 włącznie*, napisał liczne prace z zakresu historii antropologii (m.in. sylwetki J. Talko-Hryniewiczza i J. Majera) oraz prace z zakresu cech fizjologicznych człowieka. Wraz ze swym uczniem, a

¹⁶ Akademia Medyczna w Poznaniu, tak jak i inne tego typu uczelnie w Polsce, powstała jako samodzielna uczelnia w 1950 r., gdy, na mocy rozporządzenia Rady Ministrów, wydzielano z uniwersytetów wydziały lekarskie i farmaceutyczne. W 2007 roku Akademia Medyczna w Poznaniu zmieniła nazwę na Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu.

potem współpracownikiem – Michałem Ćwirko-Godyckim, w latach 20. XX wieku prowadził badania antropologiczne kaszubskich dzieci szkolnych (zbierając materiał złożony z 1.400 osobników), w latach 1925–29 prowadził badania cmentarzyska kultury łużyckiej (datowane na okres od 1000 do 400 lat p.n.e.) w miejscowości Laski (pod Kępem, woj. poznańskie) gromadząc materiał z ponad 1.500 urn, a w latach 1932–35 prowadził regularne wykopaliska na Ostrowie Lednickim pod Gnieznem (X–XIII w.; ponad 1.400 szkieletów), do dziś najcenniejszej kolekcji szkieletowej w Polsce (Godycki 1958).

Michał Ćwirko-Godycki (1901–1980), urodzony w Mińsku Litewskim (dzisiejsza Białoruś) lekarz i antropolog. Uczestnik wojny polsko-bolszewickiej. Z Zakładem Antropologii UP/UAM w Poznaniu związany w latach 1923–71, przez pierwszych kilka miesięcy jako asystent wolontariusz, będąc jeszcze studentem. Po studiach medycznych zdobywał wykształcenie w paryskiej szkole antropologicznej – École d'Anthropologie de Paris. W 1931 roku objął stanowisko wizytatora higieny szkolnej w Kuratorium Okręgu Szkolnego Poznańskiego (do 1952). W czasie wojny – wykładowca tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich. Brał udział w organizowaniu powołanej w 1950 roku Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego (WSWF) w Poznaniu¹⁷, gdzie zorganizował i kierował (lata 1953–68) dwoma zakładami: Zakładem Biologii i Antropologii oraz Zakładem Higieny, będąc jednocześnie kierownikiem Katedry Nauk Biologicznych; w latach 1956–65 przez trzy kadencje był Rektorem WSWF; w latach 1960–71 był przewodniczącym Komisji Antropometrii PAN. Kierownik Katedry Antropologii UAM (1966–69) i jednego z jej dwóch zakładów – Zakładu Antropologii Ogólnej (1967–69). Prezes/wiceprezes PTA (1948–56), redaktor naczelny «Przeglądu Antropologicznego» (1957–77), członek zasłużony PTA (1965). Pierwszy doktor *honoris causa* Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu (1975 r.; w święto jubileuszu 25-lecia samodzielności tej uczelni).

M. Ćwirko-Godycki (który w Polsce Ludowej zazwyczaj używał tylko drugiego członu swego nazwiska) przyczynił się do rozwoju współpracy antropologii i archeologii, był też promotorem zastosowań antropologii w wychowaniu fizycznym i sporcie. Prowadził wielokierunkową działalność naukową, a szczególnie interesował się rozwojem dziecka. Co ciekawe, swoje pierwsze, jeszcze studenckie badania naukowe przeprowadził na ludności Klecka w powiecie nieświeskim, dawne woj. nowogródzkie (Dzierżykray-Rogalski 1973, Malinowski 1981) – miejsca urodzenia swojego późniejszego ucznia i profesora UAM w Poznaniu – Jana Strzałko. Jednym z ważniejszych osiągnięć naukowych M. Ćwirko-Godyckiego (Godycki 1958) były longitudinalne badania dynamiki rozwojowej dzieci szkolnych z Poznania (lata 30. XX w., których wyniki zaginęły w czasie wojny) oraz dzieci z województwa poznańskiego (lata 40.–50. XX w.; N=180.000) – ten materiał został podsumowany w I. rozdziale monografii *Dziecko poznańskie* (1976). Wspólnie z Adamem Wrzosem, badał również dzieci kaszubskie oraz prowadził badania cmentarzyska kultury łużyckiej z przełomu brązu i halsztatu w Laskach (ciałopalne) i wczesnośredniowiecznego cmentarzyska na Ostrowie Lednickim (szkieletowe). Uczestniczył w II Arabsko-Polskiej Wyprawie Antropologicznej do Egiptu (1962). Oprócz biologii rozwoju człowieka i antropologii historycznej interesował go problem kształtowania się kośćca pod wpływem mięśni (wpływ mięśni żwaczowych na kształt czaszki), historia medycyny oraz techniki antropometryczne (wydał pierwszy w języku polskim podręcznik: *Zarys antropometrii* [1933, 1952, 1956]). Opracował cztery części *Bibliografii antropologii polskiej* obejmującej lata 1956–1980, był też autorem wielu skryptów akademickich, m.in.: *Antropologia. Dla studiujących wychowanie fizyczne* (1955).

¹⁷ Wyższa Szkoła Wychowania Fizycznego w Poznaniu została w 1973 r. przemianowana w Akademię Wychowania Fizycznego w Poznaniu.

Uczniami M. Ćwirko-Godyckiego byli późniejsi profesorowie [patrz rozdz. 4.3.]: Andrzej Malinowski, Zbigniew Drozdowski, Jan Strzałko oraz Maria Danuta Kaliszewska-Drozdowska. W dwudziestą rocznicę śmierci profesora – w 2000 roku – w Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy otwarto gabinet-pracownię, w celu upamiętnienia udziału profesorów Adama Wrzosa i Michała Ćwirko-Godyckiego w pracach związanych z badaniem cmentarzyska na Ostrowie Lednickim w latach 30. XX wieku.

Trzecim, aktywnym pracownikiem międzywojennego ośrodka poznańskiego był, przybyły tu w 1926 roku ze Lwowa, uczeń Jana Czekanowskiego – Karol Stojanowski.

Karol Stojanowski (1895–1947), urodzony w Kobyłówkach (zachodnia Ukraina) antropolog, eugenik¹⁸, działacz społeczny (harcerstwo) i polityczny (obóz narodowy), uczestnik wojny polsko-bolszewickiej. Pracę rozpoczął w 1921 roku w Katedrze Archeologii Prehistorycznej Uniwersytetu Lwowskiego, a następnie przeniósł się do Poznania. Kierownik Laboratorium antropometrii stosowanej przy Studium Wychowania Fizycznego Wydziału Lekarskiego UP (1926–39) kierowanego przez Eugeniusza Piaseckiego, kierownik oddziału antropologicznego Zakładu Prehistorii UP (1934–39). Po wojnie, w 1945 roku, ze względu na kwestie polityczne (jako czołowy działacz Stronnictwa Narodowego był inwigilowany przez Urząd Bezpieczeństwa), przeniósł się na organizujący się polski Uniwersytet Wrocławski, gdzie został pierwszym kierownikiem Zakładu Antropologii na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym (Patalas 2010).

K. Stojanowski podejmował badania sprawności fizycznej w zależności od typu konstytucji ciała i typu rasowego oraz zajmował się niemieckim rasizmem, nakreślając groźbę rasizmu niemieckiego skierowanego przeciw Polsce i państwom słowiańskim. Starał się wykazać, że Polska pod względem składu rasowego (w szczególności częstości występowania elementu nordycznego) nie ustępuje Niemcom. W książce *Rasowe podstawy eugeniki* (Stojanowski 1927) przedstawił tezę, że: „Eugenika jest nauką i ruchem, mającym na celu jedynie dobro narodu jako całości” (1927: 50) i wypowiadał się jawnie antysemitcko, m.in. o fizycznym „zwyrodnieniu” populacji żydowskiej i o ich obcych dla populacji polskiej składnikach rasowych. Stojanowski kończy jedną z części tej publikacji stwierdzając:

Rekapitulując moje wywody stwierdzam, że asymilacja Żydów jest ze względów eugenicznych niepożądaną. Muszą oni bądź to wyemigrować, bądź to ograniczywszy swój przyrost naturalny, poprostu [sic] wymrzeć (Stojanowski 1927: 69).

3. Ośrodki powstałe po II wojnie światowej (lata 40.-50. XX wieku)

W latach powojennych prawie wszystkie placówki antropologiczne na polskich uczelniach (z wyjątkiem krakowskiego) zostały obsadzone przez uczniów Jana Czekanowskiego (Wrocław – Karol Stojanowski, zastąpiony następnie przez Jana Mydlarskiego, Lublin – Jan Mydlarski, zastąpiony następnie przez Tadeusza Henzla, Toruń – Franciszek Wokroj, Warszawa – ks. Bolesław Rosiński), lub uczniów jego uczniów (Łódź – Ireneusz Michalski, Białystok – Tadeusz Dzierżykray-Rogalski). Po II wojnie światowej, krótko na KUL w Lublinie, a dłużej na UP w Poznaniu, zatrudnienie znalazł sam J. Czekanowski.

¹⁸ Eugenika (z gr. „dobrze urodzony”) – pseudonaukowa ideologia mająca w teorii na celu poprawianie kondycji gatunku ludzkiego (w sferze biologii, cech psychicznych i moralności) poprzez selekcję i kontrolę rozrodu.

3.1. Ośrodek wrocławski

Polska utraciła Wrocław w 1335 roku, a odzyskała go dopiero po ponad 600 latach. Wraz z kapitulacją Festung Breslau (twierdzy Wrocław) w maju 1945 roku, skończyła się historia niemieckiego szkolnictwa wyższego na tych terenach, a w sierpniu tego roku dawne niemieckie uczelnie wrocławskie zostają przekształcone w polskie państwowe szkoły akademickie. Za rządów niemieckich, Wrocław miał bogate tradycje w dziedzinie antropologii, gdzie w instytutach anatomii i antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego (wówczas Königliche Universität Breslau) pracowali znani profesorowie: antropolog i anatom Hermann Klaatsch (1863–1916) oraz antropolog i etnolog Egon von Eickstedt (1892–1965) – autor książki *Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit* (1934).

W 1946 roku, na polskim Uniwersytecie Wrocławskim, katedrę antropologii objął wyżej wspomniany Karol Stojanowski, który zaczął organizację zakładu i odzyskiwanie ukrytych zbiorów niemieckiego uniwersytetu – literatury, przyrządów i materiałów osteologicznych, w tym słynnych kraniologicznych zbiorów H. Klaatscha przywiezionych z wyprawy do Australii w latach 1904–07. K. Stojanowski umiera w 1947 roku, a dwa lata później, w 1949 roku, nominację na kierownika zakładu otrzymuje kolejny uczeń Jana Czekanowskiego – Jan Mydlarski, który przenosi się tu z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [UMCS] z Lublina. Pod kierownictwem J. Mydlarskiego, ośrodek wrocławski stanie się wkrótce drugą, po przedwojennej – lwowskiej, „stolicą” polskiej antropologii. Od 1951 roku, przez kilka lat, posiadał również jedyne w Polsce specjalistyczne studia magisterskie w zakresie antropologii (Bielicki 1959).

Jan Mydlarski (1892–1956), urodzony w Pilźnie (woj. podkarpackie) antropolog, którego działalność naukowa dotyczyła genetyki grup krwi, biologii rozwoju człowieka i jego sprawności ruchowej, zagadnień związku między budową ciała a właściwościami fizjologicznymi, zróżnicowania typologicznego człowieka oraz ewolucjonizmu. Był wykładowcą w Wyższej Szkole Intendentury w Warszawie (1923–24), na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie (1926–27), na Uniwersytecie Warszawskim (1927–39), kierownikiem Zakładu Antropologii i Biometrii CIWF w Warszawie (1931–39), wykładowcą tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich (1940–41), profesorem antropologii na UMCS w Lublinie (1945–49) i dziekanem jej Wydziału Przyrodniczego, a następnie profesorem na Uniwersytecie Wrocławskim, którego był w latach 1951–53 rektorem. Był też założycielem i pierwszym dyrektorem Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu (1953–56). Członek Komisji Antropologicznej PAU, członek TNW. Członek korespondent PAN i przewodniczący jej Komitetu Antropologicznego (1952–56), kierownik Komisji Antropometrii przy Prezydium PAN (od 1955). Od 1948 roku działacz PZPR (Śródka 1983).

W czasie I wojny światowej J. Mydlarski został powołany do armii Monarchii Austro-Węgierskiej; w latach 1918–21 roku służył w Wojsku Polskim, gdzie, jako oficer WP, w 1921 roku rozpoczął, i przez 18 lat kontynuował, pomiary antropometryczne rekrutów i żołnierzy na potrzeby armii, tzw. wojskowe zdjęcie antropologiczne (Mydlarski 1925), dzięki któremu Polska, pod względem antropologicznym, była najlepiej zbadanym krajem (Czekanowski 1956)¹⁹. W 1922 roku dokonał istotnego odkrycia w dziedzinie sposobu dziedziczenia układu grup krwi systemu AB0 (jeden trójalleliczny locus, zamiast dwu par niezależnie dziedziczonych alleli), której jednak nie ogłosił (Stęślicka 1957, Bielicki et al. 1985, 1989). W latach 20. XX wieku współpracował w dziedzinie serologii z Ludwikiem Hirszfeldem (1884–1954 – lekarzem, immunologiem i bakteriologiem, którego najważniejszym osiągnięciem naukowym była praca nad grupami krwi). W latach 30. XX wieku

¹⁹ Ten materiał niemal całkowicie został zniszczony na początku II wojny światowej w 1939 r.

zapoczątkował badania nad sprawnością fizyczną, opracowując „miernik sprawności fizycznej” (Mydlarski 1934/35), jako narzędzie służące do obiektywnej oceny poziomu sprawności ruchowej dzieci i młodzieży.

Jan Mydlarski miał niezrównane osiągnięcia w organizacji powojennej antropologii w Polsce, zajmując „pozycję numer jeden w oficjalnej hierarchii tej dyscypliny” (Bieliński et al. 1989: 11). Doprowadził do powstania (1946) wydawnictwa naukowego UMCS «Rocznik Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej» (od 1949 «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska»), którego był pierwszym redaktorem naczelnym. Od 1951 roku był przewodniczącym PTA, redaktorem naczelnym «Przeglądu Antropologicznego» (1953–54)²⁰ i redaktorem naczelnym wydawnictw PTA (1955–56). Założył i redagował «Materiały i Prace Antropologiczne» – wydawnictwa Zakładu Antropologii PAN. Jego zasługą było też wprowadzenie antropologii jako specjalizacji w ramach studiów biologicznych. Wykształcił dużą grupę samodzielnych pracowników nauki, m.in. Tadeusza Dzierżykray-Rogalskiego, Wojciecha Kóckę, Ireneusza Michalskiego, Halinę Milicer, Krystynę Modrzewską, Wandę Stęślicką, Adama Wankego. Ważniejsze publikacje książkowe: *Pochodzenie człowieka* (1948), *Skrypt Antropologia ogólna* (1949), *Drogi i bezdroża rozwoju człowieka* (1951).

Uczennicą, współpracowniczką, a później żoną Jana Mydlarskiego, była Wanda Stęślicka.

Wanda Stęślicka-Mydlarska (1907–2001), urodzona w Siemianowicach Śląskich antropolog, popularyzator nauki. Pracę naukową rozpoczęła po wojnie w Zakładzie Antropologii UMCS w Lublinie, późniejszy kierownik: Zakładu Antropologii na WSWF we Wrocławiu (1957–61), Katedry Antropologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika [UMK] w Toruniu (1962–71) oraz Zakładu Antropologii UW (1971–75); członek honorowy PTA (1975). Jej działalność naukowa skupiała się wokół zagadnień anatomii porównawczej, prymatologii, antropogenezy (m.in. *Stanowisko systematyczne człowieka z Ngandong* [1947]), ewolucjonizmu oraz zastosowania antropologii w wychowaniu fizycznym. Prowadziła korespondencję z paleontologiem z Transvaal Museum w Pretorii (obecnie Ditsong National Museum of Natural History) – Robertem Broomem (1866–1951), który przesłał jej kilka odlewów skamieniałości australopiteków, w tym fragmenty czaszki parantropa z Kromdraai. Pisała książki popularnonaukowe, m.in. *O pochodzeniu człowieka* (1954), *Rodowód człowieka uzupełniony* (1964). Była również autorką podręcznika do kl. VIII szkoły podstawowej pt. *Nauka o człowieku* (który był w obiegu przez kilkanaście lat).

Po II wojnie światowej Polska trafiła w strefę wpływów ZSRR, a w nauce – łysenkizmu (pseudonaukowego kierunku w biologii opartego na tezie dziedziczenia cech nabytych i odrzucającego zdobycze genetyki), który oficjalnie został zaanonsowany w Polsce w 1949 roku. Na zjeździe zoologów i antropologów w Łodzi w grudniu 1950 roku, na skutek krytyki stanu, w którym miała się znaleźć polska antropologia (m.in. przez ówczesnego kierownika Wydziału Nauki KC PZPR) i przed planowanym w 1951 roku I Kongresem Nauki Polskiej, który miał podporządkować naukę celom politycznym i ideologicznym²¹, Jan Mydlarski przedstawił „niedociągnięcia” polskiej antropologii oraz program zreformowania i ideologicznej przebudowy dyscypliny (Mydlarski 1951). W swym referacie z grudnia 1950 roku, J. Mydlarski przeprowadził też samokrytykę, tak oświadczając:

²⁰ Po śmierci Józefa Stalina (marzec 1953 r.), w Przeglądzie Antropologicznym z 1953 r., którego Jan Mydlarski był wówczas redaktorem naczelnym, opublikowano przemówienie Przewodniczącego KC PZPR – Bolesława Bieruta do narodu po powrocie polskiej delegacji z pogrzebu „Wodza”.

²¹ Na I Kongresie Nauki Polskiej podjęto decyzję o likwidacji Polskiej Akademii Umiejętności i Towarzystwa Naukowego Warszawskiego oraz o powołaniu, wzorowanej na modelu radzieckim, Polskiej Akademii Nauk, początkowo jako korporacji uczonych, później jako centralnej instytucji rządowej. Utworzono również Komisję Koordynacyjną, skupiającą kierowników wszystkich zakładów antropologii, która została następnie (1952) przemianowana na Komitet Antropologiczny PAN.

Związany nawykami myślowymi z dawniej nabytym poglądem na świat, ogłosiłem w roku 1946 koncepcję filogenetyczną opartą na chromosomalnej teorii dziedziczności. Nie byłem wówczas dostatecznie uzbrojony, aby zrozumieć sens ideologiczny tych założeń. Między dawnymi naleciałościami a narastającą nową ideologią powstała sprzeczność, której wówczas nie pojmowałem. Dziś, po przełamaniu dawnych nawyków myślowych, oceniam z perspektywy tę moją pracę jako nieaktualną. (Mydlarski 1951: 24).

Po II wojnie światowej, nastąpiła także przebudowa programu studiów z antropologii. Wbrew przedwojennej koncepcji, w której antropologia reprezentowała kierunek bardziej humanistyczny²² (a antropolodzy często byli również etnografami), zwyciężył pomysł dążący do ścisłego związania antropologii fizycznej z biologią, w szczególności – zoologią. Odtąd, polska antropologia, z dyscypliny łączącej nauki biologiczne i kulturowe, stała się częścią nauk ścisłych, przy, z czasem, coraz słabszej komunikacji obu dyscyplin.

Według Stęślickiej-Mydlarskiej (1985), w latach 50. XX wieku nastał w historii polskiej antropologii prawdziwy „złoty wiek”. W okresie między 1951–54 zorganizowano trzy ogólnopolskie konferencje antropologiczne, dotyczące metod taksonomicznych, badań etnogenetycznych i typologii antropologicznej. Na wszystkich uniwersytetach działały katedry antropologii, powstawały zakłady i pracownie w akademiach medycznych, wyższych szkołach wychowania fizycznego i na studiach pedagogicznych. Zaczęto też tworzyć placówki antropologiczne Polskiej Akademii Nauk (jak J. Mydlarski we Wrocławiu).

Ryc. 4. Polscy antropolodzy – uczestnicy II lub III ogólnopolskiej konferencji antropologicznej dotyczącej badań etnogenetycznych (II, Osieczna rok 1952) lub typologii antropologicznej (III, Wrocław rok 1954). Od lewej w 1. rzędzie: Wojciech Kóčka, Ireneusz Michalski, Jan Czekanowski, NN, Jan Mydlarski, 2. rzęd: Franciszek Wokroj (centralnie), na prawo: Wanda Stęślicka-Mydlarska, Zbigniew Drozdowski.

²² Pierwsze zakłady antropologii powstały na Wydziale Filozoficznym – UJ Kraków i Uniwersytet Lwowski.

Ośrodek wrocławski, mimo że bazował na tradycjach szkoły lwowskiej Jana Czekanowskiego, to zrezygnował z programu przekształcenia typologii antropologicznej w naukę ścisłą, opartą na statystyce matematycznej, odrzucając „prawo liczności typów”, ale równocześnie odcinał się od „prymitywizmu metodycznego” łódzkich „morfologów”, negujących użyteczność metod matematycznych w antropologii w ogóle (Bieliński 1959, Bieliński et al. 1985, 1989). Po śmierci J. Mydlarskiego w 1956 roku, trzecim kierownikiem Zakładu Antropologii we Wrocławiu został kolejny wychowanek dawnej szkoły lwowskiej – Adam Wanke.

Adam Wanke (1906–1971), urodzony we Lwowie antropolog, od 1946 zatrudniony w SWF²³ Uniwersytetu Wrocławskiego, gdzie kierował Pracownią Antropologiczną. W okresie represji stalinowskich w Polsce represjonowany, skazany w 1950 roku na 3 lata więzienia i musiał ustąpić z uczelni (wyszedł po 9. miesiącach na skutek wstawiennictwa profesora Mydlarskiego – ówczesnego rektora UWr). Na uniwersytecie Wanke pracę podjąć mógł ponownie dopiero na fali „odwilży gomułkowskiej” w 1956 roku. Kierownik Zakładu Antropologii na UWr (1956–71), dyrektor Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu (1956–65), przewodniczący Komitetu Antropologii PAN (1965–71), Prezes Polskiego Towarzystwa Biometrycznego, redaktor naczelný «Materiałów i Prac Antropologicznych» (1956–71).

Rozwijał nowe metody taksonomiczne do analiz typologicznych (Bieliński 1959): metodę stochastycznej korelacji wielorakiej (Wanke 1953a), zwaną też metodą nadwyżek (metoda analizy skupień) i tzw. metodę punktów odniesienia (Wanke 1953b), zwaną też „aproksymacją Wankego” – wskaźnik podobieństwa dla wielu porównań. Zajmował się też typami budowy ciała mężczyzn, opisując je literami przypominającymi ich sylwetki: I, A, V, H, tworząc system typologii somatycznej człowieka. Jego uczniami byli późniejsi profesorowie wrocławskich uczelni/placówek badawczych: Tadeusz Krupiński, Antoni Janusz, Tadeusz Bieliński, Zygmunt Welon, Zofia Szczotkowa, Ewa Kolasa.

Antropologia wrocławska od czasu przyłączenia Wrocławia do Polski, poprzez kolejne lata XX wieku, systematycznie była rozwijana w trzech jednostkach: (1) w Zakładzie Antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego (kolejni kierownicy: Karol Stojanowski, Adam Wanke, Wanda Stęślińska-Mydlarska, Tadeusz Krupiński), (2) w Pracowni Antropologii SWF (kierownicy: Adam Wanke, Wojciech Kóćka) / Zakładzie Antropologii WSWF (kierownicy: Wanda Stęślińska-Mydlarska, Aleksander L. Godlewski) / Zakładzie Antropologii i Biometrii AWF (kierownik: Antoni Janusz) i (3) w Zakładzie Antropologii PAN (kolejni dyrektorzy: Jan Mydlarski, Adam Wanke, Halina Milicer, Tadeusz Bieliński). Ten trzeci zakład wkrótce stał się największym antropologicznym ośrodkiem badawczym w Polsce.

Po upadku szkoły typologii antropologicznej i śmierci jej głównych propagatorów (Jana Czekanowskiego i Ireneusza Michalskiego – obu w 1965 roku), zagadnienia badawcze późnych lat 60. i początku lat 70. XX wieku uległy znaczącej modyfikacji. We Wrocławiu skupiono się na różnorodnych badaniach auksologicznych, genetyce rozwoju i longitudinalnych badaniach bliźniąt, zmienności i genetyce cech antropometrycznych, ewolucji człowieka, antropometrii stosowanej, a nade wszystko „specjalnością antropologii polskiej stały się zakrojone na szeroką skalę badania nad związkiem między uwarstwieniem społecznym a miernikami antropometrycznymi” (Kopczyński 2006: 34).

²³ Studium Wychowania Fizycznego we Wrocławiu powołano do życia w 1946 r. przy Wydziale Lekarskim uniwersytetu, w 1950 r. przekształcono go w Wyższą Szkołę Wychowania Fizycznego, a następnie (1972), przemianowano na Akademię Wychowania Fizycznego.

Ryc. 5. Zlot antropologów z okazji uroczystości wręczenia dyplomu doktora *honoris causa* Uniwersytetu Wrocławskiego prof. Janowi Czekanowskiemu (rok 1962). Od lewej na 1. planie: Jan Czekanowski i Tadeusz Bielicki, z tyłu po prawej: Wanda Stęślicka-Mydlarska i Tadeusz Dzierżykray-Rogalski. [Źródło: Wrocławskie materiały archiwalne].

Czołowymi postaciami wrocławskiej antropologii PAN II połowy XX wieku byli:

Tadeusz Bielicki (1932–2022), urodzony w Warszawie antropolog, twórca szkoły naukowej z pogranicza biologii człowieka i nauk społecznych – analiz czynnikowych stratyfikacji społecznej, pracownik naukowy Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu (1956–2014) i jego wieloletni dyrektor (1970–2001). Był zastępcą przewodniczącego Wydziału II Nauk Biologicznych PAN (1990–97), a następnie jej przewodniczącym (1999–2002), członkiem korespondentem (1983), a następnie członkiem rzeczywistym PAN (1996), członkiem korespondentem PAU (1997) i członkiem Prezydium PAN (1999–2006). Członek honorowy PTA (1999); doktor *honoris causa* Akademii Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie (2002).

Jako 21-letni student, w 1953 roku, T. Bielicki został relegowany z UW i spędził pół roku w areszcie przy ul. Rakowieckiej w Warszawie na Mokotowie z zarzutami politycznymi. Z powodu niemożności powrotu na UW, jego kariera naukowa została związana z Wrocławiem. Uczeń Adama Wanke (dr 1963). U progu swej działalności naukowej zajął się kontrowersyjnym zagadnieniem ówczesnej polskiej antropologii, a mianowicie uzasadnieniami systemu typologii rasowej, sformułowanego przez lwowską szkołę antropologiczną, przeprowadzając dogłębną krytykę typologicznej koncepcji rasy (Bielicki 1961). Roczny pobyt na stażu podoktorskim Fundacji Rockefellera (1959/60) na Uniwersytecie Kalifornijskim w Los Angeles (UCLA) u profesora Josepha B. Birdsella, skierował zainteresowania T. Bielickiego na genetykę populacyjną (działanie doboru naturalnego na kształt głowy). Następnym kierunkiem jego zainteresowań badawczych były zagadnienia związane z ewolucją człowieka (*Niektóre związki zwrotne w procesie ewolucji Hominidae* 1969), ale najbardziej jest znany z antropologicznych badań stratyfikacji społecznej (biologicznych skutków rozwarstwienia społecznego, przemian sekularnych

zależnych od poziomu życia danych grup społecznych i wskaźników dobrostanu biologicznego współczesnej populacji Polski) (Kaszycka et al. 2022).

Tadeusz Bielicki był jednym z współautorów Oświadczenia UNESCO w sprawie ras i uprzedzeń rasowych (Moskwa, 1964). Wykładał jako wizytujący profesor na Washington State University (1967–68), Vrije Universiteit Brussel (1989) i University of Texas w Austin (1991). Był niewątpliwym autorytetem naukowym. Inicjował i brał udział w licznych programach badawczych, m.in.: długofalowe badania wrocławskiej młodzieży szkolnej, badania longitudinalne bliźniąt wrocławskich, genetyczne badania rodzin, badania poborowych, badania kohortowe rozwoju dzieci i młodzieży (tzw. antropologiczne zdjęcia ludności Polski), czy badania oceny kondycji biologicznej ludności Wrocławia w wieku aktywności zawodowej. Był też założycielem i redaktorem naczelnym polskiego czasopisma wydawanego w j. angielskim «Studies in Physical Anthropology» (1975–90).

Zygmunt Welon (1924–2005), urodzony w mieście Czyta na Syberii matematyk i antropolog, pracownik naukowy Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu (1957–2003). Uczeń Adama Wanke (dr 1964). Jako żołnierz Armii Krajowej mając 20 lat (1944) został aresztowany przez NKWD²⁴ i po rocznym pobycie w więzieniu zesłany do pracy w radzieckich i gruzińskich łagrach, skąd wrócił w 1948 roku. Zajmował się badaniami antropometrycznymi i ergonomicznymi, zastosowaniem matematyki w antropologii oraz związkiem między typem konstytucji ciała a rozwojem fizycznym. Autor monografii: *Normy do oceny rozwoju fizycznego dziecka* (1984).

Barbara Hulanicka (1936–2022), urodzona w Wilnie antropolog, pracownik naukowy Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu (od 1961, w 2005–06 p.o. dyrektora zakładu) oraz pracownik akademicki Instytutu Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Dzieciństwo spędziła na Syberii, a następnie, wraz z innymi uchodźcami, w Teheranie. Członek honorowy PTA (2013). W swych badaniach naukowych koncentrowała się na związku między czynnikami środowiskowymi a przebiegiem rozwoju ontogenetycznego. Jej badania obejmowały m.in. wpływ wychowania w rodzinach dysfunkcyjnych na wiek menarche i proces dojrzewania dziewcząt w zależności od różnych środowisk urbanistycznych, była też pionierką polskich badań knemometrycznych.²⁵ Współautorka monografii: *Dziewczęta z Górnego Śląska: społeczne i ekologiczne uwarunkowania dojrzewania* (1994).

Paweł Bergman, urodzony w 1936 roku w Łodzi, emerytowany profesor antropologii. Pracownik naukowy Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu (1959–2005, w latach 2002–05 jego dyrektor) oraz Wydziału Fizjoterapii AWF we Wrocławiu (kierownik Zakładu Biologii Człowieka w latach 1995–2003). Przewodniczący PTA (1987–99) i jego członek honorowy (1999). Zajmował się antropologią kliniczną, biologią populacji ludzkich i genetyką cech morfologicznych człowieka. Prowadził badania longitudinalne bliźniąt, badania antropometryczne populacji obszarów wiejskich i miejskich oraz grup sportowych. Współautor i redaktor monografii *Bliźnięta wrocławskie* (t. I 1988 i t. II 1995).

Czołowymi postaciami wrocławskiej antropologii AWF i UWr II połowy XX wieku byli:

Antoni Janusz (1929–2019), urodzony we wsi Ptaszkowa (k. Nowego Sącza, woj. małopolskie) antropolog sportu. Uczeń Adama Wanke (dr 1962). Pracownik naukowy WSWF/AFW we Wrocławiu (1954–2002), w latach 1969–2002 kierował Zakładem Morfologii Funkcjonalnej, a następnie Zakładem Antropologii i Biometrii. Rektor AWF (1981–82; pozbawiony funkcji decyzją władz państwowych w czasie stanu wojennego). W

²⁴ NKWD – *Narodnyj Komissariat Wnutriennich Del* (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych) – policja polityczna ZSRR

²⁵ Knemometria – pomiar odległości między kolanem a piętą siedzącego dziecka/ nastolatka za pomocą specjalnego przyrządu – knemometru.

latach 2004–10 był związany z Polsko-Czeską Wyższą Szkołą Biznesu i Sportu „Collegium Glacense” w Nowej Rudzie. Członek honorowy PTA (2003). Zajmował się poszukiwaniem związków między antropomorfologią układu mięśniowego a budową ciała, rozwojem ontogenetycznym młodzieży oraz morfologicznymi, fizjologicznymi i motorycznymi kierunkami doboru dzieci i młodzieży do sportu. Redaktor i współautor monografii: *Populacja dzieci wiejskich w badaniach longitudinalnych* (3 części).

Tadeusz Krupiński (1930–2007), urodzony w Łąncucie (woj. podkarpackie) antropolog. Uczeń Adama Wanke (dr 1962). Nauczyciel akademicki Uniwersytetu Wrocławskiego (lata 1956–2000), wieloletni kierownik Zakładu Antropologii UWr (lata 1971–99) oraz Dziekan Wydziału Nauk Przyrodniczych UWr. (4 kadencje), członek Prymasowskiej Rady Społecznej, przewodniczący Komitetu Antropologii PAN (1990–93), kierownik Zakładu Biologii Człowieka Uniwersytetu Opolskiego (1999–2002). Członek honorowy PTA (2001). Zajmował się morfologią i zagadnieniami genetyki człowieka (m.in. zróżnicowaniem rasowym człowieka w paleolicie młodszym oraz zmiennością i dziedziczeniem cech małżowiny usznej), biologią populacji prądziejowych, ontogenezą i ergonomią. Był też pomysłodawcą (1958 r.) i współtwórcą wrocławskiej szkoły rekonstrukcji, podejmując wysiłki, by na podstawie fragmentów znalezisk, wykonać anatomiczne rekonstrukcje czaszek wymarłych istot człowiekowatych i naczelnych (parantropa, oreopiteka i gigantopiteka), a na podstawie zachowanych czaszek – wygląd za życia znanych osobistości, jak bł. Czesława i księżnej św. Jadwigi Śląskiej (tę część działalności kontynuował wraz z córką, również antropologiem – Barbarą Kwiatkowską). Redaktor naukowy wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego «*Studia antropologiczne*» (1994–2001). Uczniowie, późniejsi profesorowie: Ewa Nowak i Bogusław Pawłowski.

Ewa Kolasa, urodzona w 1937 roku w Warszawie, emerytowana profesor antropologii. Uczennica Adama Wanke (dr 1966). Pracownik akademicki Zakładu Antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego (1963–2002). Zajmowała się rozwojem ontogenetycznym człowieka i somatotypologią. Autorka/współautorka monografii: *Wiek menarchy a budowa fizyczna studentek wrocławskich w zależności od warunków środowiskowych* (1980) i *Dziewczęta z Górnego Śląska: społeczne i ekologiczne uwarunkowania dojrzewania* (1994).

Danuta Kornafel, urodzona w 1949 roku we Wrocławiu antropolog, emerytowana profesor uczelni. Uczennica Tadeusza Krupińskiego (dr 1978). Pracownik akademicki Zakładu Antropologii UWr (1972–2014), Wydziału Fizjoterapii AWF we Wrocławiu (kierownik Katedry Biologii i Ekologii Człowieka w latach 2000–05) oraz Uniwersytetu Dolnośląskiego we Wrocławiu (2010–19). Przewodnicząca PTA (1999–2007) i jego członek honorowy (2017). Zajmowała się wczesną ontogenezą człowieka – oceną wpływu czynników modyfikujących i stymulujących przebieg rozwoju człowieka w okresie prenatalnym i rolą czynników rodzicielskich, społeczno-kulturowych, ekologicznych i etnicznych różnicujących stan biologiczny (zdrowie) noworodków, a także antropologią kliniczną – charakterystyką zdrowia psychofizycznego osób dorosłych w aspekcie cech urodzeniowych.

Krzysztof Boryslawski, urodzony w 1949 roku w Ostrowcu Świętokrzyskim (Małopolska) antropolog, emerytowany profesor UPWr. Uczeń Tadeusza Krupińskiego (dr 1978). Pracownik akademicki Zakładu Antropologii UWr (1972–2009) i jego kierownik w latach 1999–2009), Katedry Antropologii Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu [UPWr.] (2009–19) i jej kierownik w latach 2009–17), od 2019 roku – wykładowca na Akademii Nauk Stosowanych Angelusa Silesiusa w Wałbrzychu. Do jego głównych zainteresowań naukowych zaliczyć można: rozwój ontogenetyczny człowieka (od okresu płodowego do późnej starości), fizjologiczne podłoże aktywności fizycznej, problematykę atrakcyjności fizycznej, demografię populacji historycznych oraz antropologię kryminalistyczną.

3.2. Ośrodek łódzki

Uniwersytet Łódzki [UŁ] został powołany w maju 1945 roku, a już we wrześniu tego roku na ówczesnym Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym powstał Zakład Antropologii, której kierownikiem mianowano ucznia Jana Mydlarskiego – dra Ireneusza Michalskiego. Przez rok zakład nie posiadał własnego lokalu, następnie mieścił się w prywatnym mieszkaniu swego kierownika, aż do 1950 roku, kiedy uzyskał pomieszczenia uniwersyteckie (Michalski 1959). W latach 1945–49, na nowo powstałej uczelni następował dynamiczny przyrost kadry naukowo-dydaktycznej i studentów, do czasu przejęcia przez komunistów pełni władzy i planu Ministerstwa Oświaty podziału ówczesnych polskich uniwersytetów na trzy grupy (1949 r.). Uniwersytet Łódzki, lubelski (UMCS) i toruński (UMK) znalazły się w ostatniej – trzeciej grupie, tzw. małych uniwersytetów, w których funkcjonować miały jedynie podstawowe kierunki studiów. W konsekwencji, UŁ w latach 1949–52 wszedł w okres głębokiego kryzysu – likwidacji wydziałów i *exodusu* kadry; na dodatek ministerstwo wprowadziło sztywne limity przyjęć na studia. Kryzys uczelni trwał do 1956 roku, kiedy rozpoczęła się odbudowa jego pozycji naukowej i dydaktycznej (Puś 2015).

W 1951 roku na UŁ wydzielony zostaje Wydział Biologii i Nauk o Ziemi, a w 1953 roku na wydziale utworzono Katedrę Antropologii, której kierownikiem mianowano kierownika zakładu – prof. dra I. Michalskiego. W 1957 roku zakładowi przyznano prawo do specjalizacji w zakresie antropologii w ramach kierunku biologicznego.

Ireneusz Michalski (1908–1965), urodzony w Sosnowcu (na Śląsku) antropolog, profesor Uniwersytetu Łódzkiego, zajmujący się zróżnicowaniem typologicznym/rasowym człowieka. Brał udział w pracach nad wojskowym zdjęciem antropologicznym kierowanym przez J. Mydlarskiego, w czasie II wojny światowej nieformalnie kierował oddziałem antropologicznym w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie (1941–44) i wykładał na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich (1943–44). Był organizatorem i kierownikiem Zakładu Antropologii na UŁ (1945–65) oraz organizatorem Łódzkiej Ekspedycji Antropologicznej do Mongolii (1959). Ułożył tabelę do określania barw oczu złożoną z 80 odcieni – kilkakrotnie więcej niż klasyczna skala Martina. Był twórcą szkoły łódzkich „morfologów”, antagonistycznych się z „antropostatystykami” (szkołą Jana Czekanowskiego), a obie strony konfliktu, kontestowane były przez „populacjonistów” (Bielicki 1961, Bielicki et al. 1985, 1989). Autor monografii *Struktura antropologiczna Polski* (1949). Uczniami Michalskiego byli późniejsi profesorowie: Andrzej Wierciński i Zdzisław Kapica.

Przez dwa lata po śmierci Ireneusza Michalskiego (1965–67), funkcję kuratora Zakładu Antropologii na Uniwersytecie w Łodzi pełnił profesor UAM w Poznaniu, uczeń J. Czekanowskiego – Franciszek Wokroj [patrz rozdz. 4.3.]. Po kilkuletniej dyskontynuacji działalności zakładu, w wyniku uzyskania habilitacji przez Zdzisława Kapicę, to on następnie obejmuje funkcję kierownika.

Zdzisław Kapica (1928–2013), urodzony w Łodzi antropolog zajmujący się zróżnicowaniem typologicznym/rasowym człowieka, kierownik Zakładu Antropologii na UŁ (1974–86 i 1987–89), organizator i uczestnik prac wykopaliskowych cmentarzysk rejonu Brześcia Kujawskiego i w Przeczycach. Współautor monografii *Cmentarzysko kultury lużyckiej w Przeczycach, pow. Zawiercie, w świetle badań antropologicznych* (1971).

W 1990 roku, kierownikiem łódzkiego zakładu zostaje kolejny wywodzący się z poznańskiego uniwersytetu profesor – **Andrzej Malinowski** (lata 1990–98) [patrz rozdz. 4.3.] – uczeń Michała Ćwirko-Godyckiego i Franciszka Wokroja, a następnie uczeń Ireneusza Michalskiego i Pawła Sikory – Henryk Stolarczyk.

Henryk Stolarczyk – urodzony w 1935 roku w Widawie (woj. łódzkie) antropolog, emerytowany profesor UŁ. Pracownik Zakładu Antropologii (1958–2005), uczestnik wypraw naukowych Uniwersytetu Łódzkiego do Afryki Równikowej (1975, 1989), opiekun i uczestnik Studenckiej Wyprawy Naukowej Uniwersytetu Łódzkiego do Peru (1978), kierownik Katedry Antropologii UŁ (1998–2005), autor monografii *Społeczne uwarunkowania rozwoju fizycznego dzieci i młodzieży szkolnej Łodzi* (1995).

Ryc. 6. Pracownicy Zakładu Antropologii Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Łódzkiego (rok 1958). Od lewej: Łucja Różbicka, Zdzisław Kapica, Ireneusz Michalski, Henryk Stolarczyk [Źródło: Michalski 1959]

3.3. Ośrodek lubelski

W okresie międzywojennym działał w Lublinie uniwersytet katolicki, założony w 1918 roku jako Uniwersytet Lubelski (od 1928 r. – Katolicki Uniwersytet Lubelski [KUL]), który po wojnie wznowił działalność jako pierwszy uniwersytet w Polsce po okupacji niemieckiej już w 1944 roku. Drugi uniwersytet – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, założony w 1944 roku z inicjatywy zoologa i działacza politycznego – profesora Henryka Raabe, rozpoczął działalność w styczniu 1945 roku. Po II wojnie światowej, w Lublinie zorganizowano w sumie aż trzy placówki antropologii na obu uczelniach – KUL i UMCS (Czekanowski i Wiązowski 1959), w dwóch z nich zatrudniając kadrę naukową z Kresów Wschodnich – ze Lwowa.

(1) Katedra Antropologii na Wydziale Humanistycznym KUL, działająca w okresie 1945–49, której kierownikiem był sam twórca lwowskiej szkoły antropologicznej – Jan Czekanowski (od 1946 roku równolegle pracujący na Uniwersytecie Poznańskim) z Zakładem Etnologii i Socjologii, zorganizowanym przez etnologa – Józefa Gajka.

(2) Katedra i Zakład Antropologii na Wydziale Przyrodniczym UMCS, powołany w 1945 roku, którego pierwszymi kierownikami zostali uczniowie Jana Czekanowskiego – **Jan Mydlarski** (lata 1945–49) [patrz rozdz. 3.1.] i Tadeusz Henzel (lata 1949–55), a następnie uczniowie Jana Mydlarskiego – Kazimierz Wiązowski (lata 1955–63) i Krystyna Modrzewska (lata 1964–69), która była ostatnim jego kierownikiem. Zakład stał się

posiadaczem serii czaszek z Ugandy przywiezionych przez Edwarda Lotha, serii czaszek z Wieniawy, czy zbioru czaszek naczelnych i wypchanych eksponatów małp i małpiatek przywiezionych ze Szczecina przez Tadeusza Dzierżykray-Rogalskiego (Czekanowski i Wiązowski 1959). Na UMCS studiowały Wanda Stęślicka [patrz rozdz. 3.1.] i Krystyna Modrzevska, a na stanowiskach starszego asystenta, pracowali Halina Milicer [patrz rozdz. 4.1.] i Tadeusz Dzierżykray-Rogalski [patrz rozdz. 3.4.].

Tadeusz Henzel (1905–1955), urodzony we wsi Wygnanka pod Czortkowem (dzisiejsza Ukraina) antropolog. Przed wojną pracownik CIWF w Warszawie, po wojnie docent na UMCS. Prace z zakresu tzw. antropologii etnicznej/ typologii, szczególnie ludów Afryki (*Pigmeje centralno-afrykańscy. Studium antropologiczne*, 1934), a także metodyki badań.

Krystyna Modrzevska [Mandelbaum, Frenkiel] (1919–2008), urodzona w Warszawie antropolog, lekarka, pisarka. Przed wojną studiowała w Bolonii (u prof. Frassetto), po wojnie – na UMCS. Uczennica J. Mydlarskiego (dr 1948), pracownik naukowy Uniwersytetu Poznańskiego (1949–50), Akademii Medycznej w Białymstoku (1950–55), UMCS w Lublinie (1956–69) i Uniwersytetu w Uppsali (1971–85). Jej zainteresowania naukowe koncentrowały się wokół genetyki człowieka i demografii, zajmowała się też badaniami dochodzenia ojcostwa oraz wrażliwością na PTC. Po wydarzeniach z marca 1968 roku, „Z powodu narastających konfliktów na uczelni, represji ze strony władz, natarczywej inwigilacji i pogłębiających się nastrojów antysemitycznych”, K. Modrzevska w 1970 roku zdecydowała się na opuszczenie Polski i udanie się na emigrację do Szwecji (Wejman i Zachariewicz 2025). Członek honorowy PTA (1987). Autorka książek wspomnieniowych *m.in. Z Bolonii do Uppsali* (2002), współautorka podręcznika *Zarys antropologii dla medyków* (1955).

(3) Zakład Antropologii na Wydziale Lekarskim UMCS, utworzony w 1949 roku, pod kierownictwem ucznia Jana Mydlarskiego – Tadeusza Dzierżykray-Rogalskiego. Wydział w 1950 r. uzyskuje autonomię, przekształcając się w Akademię Medyczną, a zakład, z powodu usunięcia wykładów z antropologii z wydziałów lekarskich, został przemianowany na Pracownię Paleoantropologiczną, ale i ona, podobnie jak Katedra Antropologii na KUL, nie przetrwała długo: w 1952 roku, zaledwie po trzech latach istnienia została zlikwidowana.

Ryc. 7. Pracownicy Katedry Antropologii Wydziału Przyrodniczego UMCS w Lublinie w roku akademickim 1947/48. Od lewej: Kazimierz Wiązowski, Krystyna Modrzevska, Jan Mydlarski, Wanda Stęślicka, Tadeusz Dzierżykray-Rogalski [Źródło: Biblioteka Multimedialna Teatrnn.pl].

3.4. Ośrodek białostocki

Białystok do 1949 roku nie posiadał żadnych tradycji naukowo-akademickich. Pierwszą uczelnią, która tam powstała, była Prywatna Wieczorowa Szkoła Inżynierska, a zaraz potem Akademia Lekarska, utworzona w lutym 1950 roku i przekształcona w Akademię Medyczną. Antropologia w Białymstoku powstała w 1950 roku przy Katedrze i Zakładzie Anatomii Prawidłowej Człowieka Akademii Medycznej, której organizację i kierownictwo powierzono Tadeuszowi Dzierżykray-Rogalskiemu z ośrodka lubelskiego. Już w latach 50. XX wieku ekipa zakładu zorganizowała prace wykopaliskowe związane z terenem białostockizny, m.in. z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska w miejscowości Czarna Wielka (kierownik: Krystyna Modrzewska) oraz cmentarzysko kurhanowe ludności jaćwieskiej na Suwalszczyźnie. Drugim kierunkiem badań ośrodka, były badania antropologiczno-serologiczne ludności kaszubskiej. Przy katedrze pracowali wówczas jako asystenci późniejsi pracownicy akademicy – Judyta Gładkowska i Irena Szewko (Dzierżykray-Rogalski 1959).

Tadeusz Dzierżykray-Rogalski (1918–1998), urodzony w Warszawie antropolog, lekarz i paleopatolog, związany z uczelniami/ placówkami naukowymi w Lublinie, Białymstoku i Warszawie. Należał do Szarych Szeregów oraz Związku Walki Zbrojnej/Armii Krajowej, w czasie wojny angażował się w pomoc ludności żydowskiej i został uhonorowany medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Przewodniczący PTA (1956–84), inicjator i redaktor kwartalnika PTA «Człowiek w Czasie i Przestrzeni» (wydawanego w latach 1958–64), redaktor naczelny «Przeglądu Antropologicznego» (1978–84), członek honorowy Société d'Anthropologie de Paris oraz PTA (1968).

Pracę naukową zaczynał na Wydziale Lekarskim UMCS w Lublinie (lata 1949–52), a następnie (1950–62) organizował i kierował Zakładem Anatomii Prawidłowej Człowieka na Akademii Medycznej w Białymstoku. Od lat 50. XX wieku był blisko związany ze środowiskiem polskich archeologów. Był współorganizatorem prac wykopaliskowych neolitycznych cmentarzysk w Stoku i Lesie Stockim (woj. lubelskie 1951) oraz Kompleksowej Ekspedycji Jaćwieskiej, której prace przyczyniły się do poznania pradziejów Bałtów (bałtyjskiego plemienia Jaćwingów). Był też członkiem kierownictwa obu Arabsko-Polskich Wypraw Antropologicznych do Egiptu (I. 1958/59 i II. 1962), mających na celu badania współczesnej ludności Egiptu (dokonano pomiarów ponad 2.000 osób) oraz szkieletów z cmentarzyska na Górze Zmarłych – Dżebel el-Mauta, datowanego na ok. 1100–400 p.n.e.

Po opuszczeniu białostockiej uczelni, T. Dzierżykray-Rogalski w latach 1962–82 był kierownikiem Pracowni Ekologii Człowieka przy Zakładzie Archeologii Śródziemnomorskiej PAN, prowadził również Zakład Antropologii AWF w Warszawie (1963–71). W 1982 roku przeniósł się do Zakładu Krajów Pozaeuropejskich PAN. Z ramienia PAN podjął badania materiałów szkieletowych z cmentarzyska w Aleksandrii w Egipcie, oraz, we współpracy z archeologami (prof. Kazimierzem Michałowskim), uczestniczył w ekspedycji wykopaliskowej w Sudanie. Identyfikował kości średniowiecznych biskupów z Faras, dzisiejsze Pachoras (VI–XIV w., Sudan, dawne królestwo Nubii), które w latach 60. XX wieku przywiózł do Polski w celu przeprowadzenia badań antropologicznych (Dzierżykray-Rogalski 1985)²⁶, z ich wizerunkami z malowideł, które w ramach Międzynarodowej

²⁶ Kości trzynastu biskupów/metropolitów z Faras – chrześcijańskiego biskupstwa Nobadii, przywiezione do Warszawy (m.in. Paulosa, Mathaios, Ignatiosa, Kollouthosa, Stephanosa, Aarona i Petrosa I) zostały pochowane bez rozgłosu w 1994 r. przy kościele św. Wincentego na cmentarzu Bródnowskim w Warszawie i opisane enigmatyczną inskrypcją „Grób kapłański” (Teler 2024). Część archeologicznych znalezisk z Faras, m.in. malowidła ze ścian katedry, można zobaczyć w Galerii Faras im. Profesora Kazimierza Michałowskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie.

Kampanii Ratowania Zabytków Nubii (w związku z budową Tamy Asuańskiej), zdjęto ze ścian katedry. Ważniejsze publikacje: *Polska antropologia w Afryce* (1981), *The Bishops of Faras* (1985), współautor podręcznika *Zarys antropologii dla medyków* (1955). Uczniowie, późniejsi profesorowie: Tamara Jelisiejew i Janusz Charzewski.

3.5. Ośrodek toruński

W sierpniu 1945 roku wydano dekret o utworzeniu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, który kończył ponad 500-letnie starania o uczelnię na ziemiach pomorskich. Jego kadre w dużej mierze stanowili profesorowie i pracownicy naukowcy z Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie oraz Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, którzy przybyli do Torunia po przesiedleniach. Pierwotnie, na UMK w Toruniu istniały trzy wydziały: Wydział Humanistyczny, Matematyczno-Przyrodniczy i Prawno-Ekonomiczny. Okres 1949–56 był dla toruńskiej uczelni, podobnie jak uczelni w Łodzi (UŁ) i Lublinie (UMCS) kryzysowy, w związku z narzuceniem szkołom wyższym w Polsce modelu radzieckiego, ale kolejne okresy, przyniosły uniwersytetowi rozwój.

Początki toruńskiej antropologii związane były z Zakładem Anatomii Człowieka i Higieny Szkolnej Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego, której kierownikiem (lata 1945–47) został uczeń Michała Reichera [patrz rozdz. 2.4.] – anatom i antropolog Witold Sylwanowicz (1901–1975). W. Sylwanowicz wkrótce opuścił jednak Toruń, dostając powołanie na kierownika Zakładu Anatomii Akademii Lekarskiej/ Medycznej w Gdańsku.

W 1952 roku przemianowano Zakład Anatomii Człowieka na Zakład Antropologii – przez okres kilku lat (1951–55), na zamówienie, wykładał tam wówczas Bronisław Jasicki z Krakowa [patrz rozdz. 4.2.], a po jego rezygnacji, w 1955 roku, zaproszono do organizacji zakładu pracującego na Uniwersytecie Poznańskim/UAM, ucznia Jana Czekanowskiego – **Franciszka Wokroja** (Wokroj 1959) [patrz rozdz. 4.3.], który sprawował funkcję kierownika Zakładu Antropologii na UMK w Toruniu w latach 1956–61. Przez następny rok placówka toruńska pozostała nieobsadzona, aż do powołania na to stanowisko **Wandy Stęślickiej-Mydlarskiej** z Wrocławia [patrz rozdz. 3.1.], która kierowała zakładem w latach 1962–71, do czasu zakończenia przewodu habilitacyjnego przez dra Guido Kriesla (Stęślicka-Mydlarska 1972).

Guido Kriesel, urodzony w 1937 roku w Ugoszczu (wieś kaszubska w woj. pomorskim) emerytowany profesor antropologii, od 1960 roku nauczyciel akademicki na UMK w Toruniu, przez ponad 35 lat (1972–2007) kierownik Zakładu Antropologii. Uczeń Jana Czekanowskiego na UP (mgr 1960) i Wandy Stęślickiej-Mydlarskiej na UMK (dr 1965). Uczestnik i kierownik prac wykopaliskowych wielu cmentarzysk z terenu Pomorza, Kujaw i Wielkopolski, m.in. wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Grucznie (Pomorze Wschodnie). Członek honorowy PTA (2007). Przedmiotem jego zainteresowań były przede wszystkim badania serii szkieletowych populacji pradziejowych i historycznych, jak również populacji żyjących, m.in. dzieci i młodzieży toruńskiej.

Następcą profesora Kriesla w Zakładzie Antropologii UMK był **Wiesław Buchwald**, urodzony w 1948 roku w Ząbkowicach Śląskich antropolog, uczeń G. Kriesla (dr 1980), kierownik zakładu w latach 2007–14. Zajmował się antropologią morfologiczną, genetyką człowieka i człowiekiem żywym, a szczególnie badaniami dermatoglifów. Współautor monografii: *Tablice asocjacji cech dermatoskopijnych rąk* (2013).

4. Powojenna działalność przedwojennych ośrodków

4.1. Warszawa

Uniwersytet Warszawski wznowił działalność w grudniu 1945 roku przez zdziesiątkowaną przez II wojnę światową kadrę i w zrujnowanej przez Niemców stolicy. Powstaje Katedra Antropologii na ówczesnym Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym (późniejszym Wydziale BiNoZ), początkowo nieobsadzona, z gościnnymi zajęciami Jana Mydlarskiego, która nie przetrwa jednak zbyt długo. W 1946 roku, uczeń Jana Czekanowskiego – ks. prof. Bolesław Rosiński, otrzymał stanowisko zastępcy profesora na UW i rozpoczął działalność.

Bolesław Rosiński (1884–1964), urodzony w Warszawie ksiądz i antropolog. Studia na uniwersytecie w Monachium i we Lwowie. Współpracownik Kazimierza Stołyhwy w Towarzystwie Kursów Naukowych (od 1911), nauczyciel akademicki Uniwersytetu Lwowskiego (1921–39), a w czasie wojny (1939–46) Państwowego Instytutu Medycznego we Lwowie. Profesor Uniwersytetu Warszawskiego (1946–53, między 1948–53 kierownik Katedry Antropologii), a po przeniesieniu na emeryturę, profesor Akademii Teologii Katolickiej [ATK] w Warszawie (1954–64), gdzie objął Katedrę Antropologii. Jego głównymi kierunkami badań było zróżnicowanie rasowe człowieka i genetyka populacyjna – wpływ cech morfologicznych na dobór małżeński oraz badania nad emigracją polską w Teksasie.

W 1950 roku w Katedrze Antropologii UW znajdują zatrudnienie dr Aleksander Lech Godlewski i student – Andrzej Wierciński. Wraz z przeniesieniem w stan spoczynku B. Rosińskiego, A.L. Godlewski w latach 1954–58, pełnił funkcję docenta przy Katedrze Antropologii UW, a następnie obowiązki jej kierownika. Ponieważ jednak w 1961 roku A.L. Godlewski przenosi się do Wrocławia, władze ówczesnego Wydziału BiNoZ rozwiązują katedrę, a jej dwu-osobowa młoda kadra przenosi się na Wydział Historyczny do Katedry Archeologii Pradziejowej i Wczesnośredniowiecznej (Sołtysiak i Jaskulski 2000).

Aleksander Lech Godlewski (1905–1975), urodzony w Warszawie antropolog i etnograf. Zaczynał pracę jako nauczyciel biologii, w 1931 roku związał się z Instytutem Nauk Antropologicznych i Etnologicznych TNW, by w 1938 roku wyruszyć na wyprawę na wyspy Pacyfiku. W czasie wojny wykładowca tajnych kompletów. W latach 1950–61 pracownik akademicki Zakładu Antropologii UW, równocześnie (od 1955) – Zakładu Antropologii warszawskiej AWF, następnie Katedry Etnografii Uniwersytetu Wrocławskiego (1961–75, od 1965 jej kierownik) oraz Katedry Nauk Biologicznych wrocławskiej WSWF (1961–69). Był również wykładowcą w ATK w Warszawie, a w latach 1962–68, na zaproszenie UAM w Poznaniu, prowadził wykłady z antropologii regionalnej i etnicznej. Członek honorowy PTA (1975). Zajmował się zróżnicowaniem rasowym człowieka, strukturą antropologiczną Polinezyjczyków, etnogenezą ludów Australii i Oceanii oraz etnografią religii. Autor kilku książek popularnonaukowych ze swej podróży po wyspach Polinezji.

Andrzej Wierciński (1930–2003), urodzony w Chorzowie antropolog, religioznawca, kabalista. Pracownik, później profesor Uniwersytetu Warszawskiego (w latach 1950–52 zatrudniony jeszcze jako student). Uczeń Bolesława Rosińskiego (mgr 1951) i Ireneusza Michalskiego (dr 1957). W latach 1976–2000 kierował Zakładem Antropologii Historycznej Instytutu Archeologii UW. Wykładał (a od 1993 kierował Katedrą Antropologii Ogólnej) w Wyższej Szkole Pedagogicznej/ Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego w Kielcach, w Instytucie Religioznawstwa UJ w Krakowie (od 1983 r.) i, jako visiting profesor, na wielu zagranicznych uniwersytetach, m.in. w Turynie, Paryżu, w Stanach Zjednoczonych. Członek honorowy PTA (1999).

A. Wierciński, przebywając na stypendium na Uniwersytecie w Kairze (lata 1957–59), należał do współorganizatorów I Arabsko-Polskiej Wyprawy Antropologicznej do Egiptu, prowadził prace terenowe w Meksyku (kраниologiczne badania prekolumbijskich Olemków) i w Polsce, m.in. na średniowiecznym cmentarzysku w Wiślicy. W poszukiwaniu „istoty człowieczeństwa” w 1983 roku powołał (wraz z żoną – prof. Aliną Wiercińską [1931–2019]) Multidyscyplinarny Zespół Uniwersytetu Warszawskiego i Państwowego Muzeum Archeologicznego do Badań nad Osobliwością Natury Gatunkowej Człowieka. Spotkania referatowo-dyskusyjne tego zespołu, odbywające się w trybie półdziennych konferencji, przez 20 lat gromadziły naukowców różnorodnych dyscyplin. W 1996 roku założył rocznik «The Peculiarity of Man» (Kielce). A. Wierciński był człowiekiem barwnym, nieprzeciętnym, o szerokich zainteresowaniach – od nauk ścisłych po humanistykę. Zajmował się w szczególności zróżnicowaniem rasowym człowieka (doktorat i habilitacja), zmianami mikroewolucyjnymi w Polsce od neolitu do średniowiecza, etnogenezą Słowian, predynastycznego Egiptu i prekolumbijskiego Meksyku, antropologią religii, teorią symbolizacji i teorią kultury. Ważniejsza publikacja: *Magia i religia. Szkice z antropologii religii* (1994). Uczniowie, późniejsi profesorowie: Mariusz Ziółkowski.

Drugim powojennym zakładem antropologii w Warszawie był Zakład Antropobiologii na Akademii Wychowania Fizycznego, którym w latach 1947–49 kierował antropolog – Jan Mydlarski, a następnie embriolog – Stanisław Bilewicz. Asystentami w tym zakładzie zostają absolwentka CIWF i UW, uczennica Jana Mydlarskiego – Halina Milicer, oraz absolwent UW i uczeń Rosińskiego – Napoleon Wolański.

Halina Milicer/ Milicerowa (1907–1995), urodzona w Szwarszowicach (ziemia kielecko-sandomierska) antropolog. Pracowała w różnych instytucjach naukowych: w CIWF/AWF w Warszawie (zatrudniana czterokrotnie na okres kilku lat między 1931–76; w okresie represji politycznych w 1951 r. musiała odejść z uczelni), Państwowym Urzędzie Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego (1935–37), na UMCS w Lublinie (1945–47), w działającej przy Ministerstwie Kultury i Sztuki instytucji pod nazwą Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1951–53), w Instytucie Naukowym Kultury Fizycznej [NIKF] w Warszawie (1953–71) – włączonego następnie do AWF i, jako dyrektor, w Zakładzie Antropologii PAN we Wrocławiu (1965–68). Redaktor naczelny «Materiałów i Prac Antropologicznych», członek honorowy PTA (1975), doktor *honoris causa* warszawskiej AWF (1992).

Jaj pasją była praca na rzecz sportu (Strojna 2023). Zajmowała się m.in. problemami reakcji organizmu człowieka na wysiłek fizyczny, związkiem między budową ciała a wynikami sportowymi, zagadnieniami norm rozwojowych, genetycznego podłoża sprawności fizycznej oraz wpływu treningu na organizm ludzki. W okresie pracy w PAN przeprowadziła pionierskie badania antropologiczne dotyczące stratyfikacji społecznej populacji Wrocławia (m.in. badania na temat zależności wieku dojrzewania płciowego dziewcząt od czynników społeczno-kulturowych), w 1967 roku zainicjowała longitudinalne genetyczne badania bliźniąt wrocławskich („Wrocław Twin Study”). Była również prekursorem badań długofalowych w sporcie oraz propagatorką badań interdyscyplinarnych, opowiadając się za ścisłą współpracą antropologów z archeologami. Ważniejsze publikacje: *Crania Australica* (1955), zawierająca opracowanie serii czaszek i szkieletów z początku XX w. z kolekcji Hermana Klaatcha, oraz *Wiek menarchy dziewcząt wrocławskich w 1966 r. w świetle czynników środowiska zewnętrznego* (1968). Uczniowie, późniejsi profesorowie: Teresa Łaska-Mierzejewska, Maciej Skład, Anna Skibińska, Elżbieta Rogucka.

Napoleon Wolański (1929–2022), urodzony w Zapuście (ziemia sandomierska), antropolog, auksolog, ekolog człowieka. Twórca i pierwszy kierownik: Zakładu Antropologii na AWF w Warszawie (1951–54), Zakładu Morfofizjologii Rozwoju w placówce naukowo-

badawczej Instytut Matki i Dziecka [IMD] w Warszawie (1958–68), Zakładu Ekologii Człowieka w Instytucie Ekologii PAN (1969–99), oraz Sekcji/Zakładu Ekologii Człowieka w rządowym Centrum Badań Naukowych i Studiów Podyplomowych CINVESTAV w Meridzie w Meksyku (1992–2005) (Wolański i Siniarska 2003). Był związany również z Uniwersytetem Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie [UKSW], gdzie współorganizował (wraz z żoną, również antropologiem – Anną Siniarską-Wolańską) powstanie Instytutu Ekologii i Bioetyki (2002).

Twórca polskiej auksologii, autor pierwszych powojennych norm rozwoju fizycznego dzieci i młodzieży (1960–62), współautor metody oceny rozwoju psychomotorycznego niemowląt oraz metody oceny stanu odżywienia. Opatentował przyrząd do pomiarów niemowląt (liberometr) i opracował dwa przyrządy do przestrzennych pomiarów kręgosłupa. Działalność nieco poza głównym nurtem antropologii. Członek honorowy Słowackiego (1965), Chorwackiego (1978) i Polskiego Towarzystwa Antropologicznego (2001) oraz Amerykańskiego Towarzystwa Ekologii Człowieka (1987). Członek rzeczywisty Meksykańskiej Akademii Nauk (1994), Przewodniczący Międzynarodowej Komisji Ekologii Człowieka IUAES i UNESCO (1985–2004). Organizator (od 1967 r.) Ogólnopolskich Seminariów „Morfologia i fizjologia rozwojowa w związku z aktywnością ruchową i wpływem środowiska”. Założyciel i redaktor naczelny «Prac i Materiałów Naukowych IMD» (1963–68) i «Studies in Human Ecology» (1973–99). Autor/współautor wielu podręczników i monografii, m.in.: *Metody kontroli i normy rozwoju dzieci i młodzieży* (1965, 1975), *Rozwój biologiczny człowieka* (8 wydań, 1970–2012), *Czynniki rozwoju człowieka* (1972, 1981, 1987), *Biomedyczne podstawy rozwoju i wychowania* (1979, 1983), *Metody badań w biologii człowieka* (1988), *Ekologia człowieka – 2 tomy* (2006–2013).

Uczennicą, współpracowniczką, a później żoną Napoleona Wolańskiego była **Anna Siniarska** (1952–2022), urodzona w Wolborzu (woj. łódzkie) antropolog i ekolog człowieka. Pracownik Instytutu Ekologii PAN (od 1980), Centrum Badań Naukowych i Studiów Podyplomowych w Meridzie w Meksyku (1992–2003) i UKSW w Warszawie (2002–22), pełniąc funkcję kierownika Zakładu Ekologii Człowieka na Wydziale Filozofii Chrześcijańskiej, a następnie (od 2009) kierownika Zakładu Biologii Człowieka na Wydziale Biologii i Nauk o Środowisku tej uczelni. Zajmowała się zagadnieniami rozwoju ontogenetycznego i ekologii człowieka, m.in. oceną zmian wielkości ciała w aspekcie trendu sekularnego i nierówności społeczno-ekonomicznych, związkami między parametrami urodzeniowymi noworodków a czynnikami matczynymi i środowiskowym, czy zmianami stanu i dynamiki biologicznej mieszkańców Jukatana.

Teresa Łaska-Mierzejewska (1931–2016), urodzona w Łodzi antropolog sportu, w latach 1958–2001 związana z AWF w Warszawie, w którym podjęła pracę w Zakładzie Antropologii Katedry Biologii i Medycyny Wydziału Wychowania Fizycznego. Uczennica Haliny Milicer (dr 1966). W latach 1962–64 prowadziła badania antropologiczne dzieci i młodzieży na Kubie. Wykładowca na Uniwersytecie Hawańskim (1962–64), na Uniwersytetach w Alcalá de Henares i Complutense w Madrycie (1983–89) oraz na uniwersytetach meksykańskich (1992). Zajmowała się antropologią sportu, badając somatyczne predyspozycje do uprawiania zróżnicowanych dyscyplin sportowych, a także biologiczne efekty (szczególnie w wieku menarche) zróżnicowanego środowiska życia. Członek honorowy PTA (2003). Autorka monografii: *Antropologia w sporcie i wychowaniu fizycznym* (1999) i *Antropologiczna ocena zmian rozwarstwienia społecznego populacji wiejskiej w Polsce, w okresie 1967–2001: badania dziewcząt* (2003).

Janusz Charzewski (1938–2003), urodzony w Rejowcu (woj. lubelskie, ziemia chełmska) antropolog, zawodowo związany z AWF w Warszawie (1963–2003) pełniąc funkcje dyrektora Instytutu Nauk Biologicznych (1983–91) oraz kierownika Zakładu

Antropologii (1981–91) i Katedry Biologii i Medycyny (1991–2003). Uczeń Tadeusza Dzierżykraj-Rogalskiego (dr 1967). Przewodniczący Komitetu Antropologii PAN (1993–2003), członek korespondent TNW (od 1994). Zajmował się zagadnieniami rozwoju osobniczego człowieka, m.in. społecznymi uwarunkowaniami rozwoju fizycznego dzieci warszawskich oraz antropologią sportu, m.in. aspektami zróżnicowania aktywności fizycznej dorosłych i dzieci. Opublikował wiele pozycji o charakterze monografii, podręczników, skryptów dla studentów AWF, m.in.: *Zarys antropologii dla studiujących wychowanie fizyczne* (1986), *Aktywność sportowa Polaków* (1997). Od 1998 roku, jako przewodniczący KAPAN, organizował roczne, cykliczne spotkania warsztatowe na AWF w Warszawie, które, po jego śmierci, przekształcono w Warsztaty Antropologiczne jego imienia.

Placówką niezwiązaną ze szkolnictwem wyższym, a zajmującą się antropologią żywienia, była Samodzielna Pracownia Epidemiologii i Norm Żywnościowych Instytutu Żywności i Żywienia [IŻŻ] w Warszawie (istniejący w latach 1963–2020 instytut naukowo-badawczy, włączony później do struktur Narodowego Instytutu Zdrowia Publicznego – Państwowego Zakładu Higieny [NIZP-PZH]), którą przez lata kierowała Jadwiga Charzewska.

Jadwiga Charzewska, urodzona w 1937 roku w Warszawie emerytowana profesor antropologii NIZP-PZH. Uczennica Bronisława Jasickiego (dr 1967), pracownik naukowy IŻŻ (1968–2020) oraz pracownik akademicki Katedry Żywienia Człowieka AWF w Warszawie (2009–17). Ekspertka w zakresie antropologii żywienia (m.in. zależności między żywieniem i aktywnością fizyczną a rozwojem fizycznym i stanem zdrowia dzieci, młodzieży oraz osób w starszym wieku), edukacji zdrowotnej i promocji zdrowia. Członek honorowy PTA (2019). Realizatorka programów naukowych Komisji Europejskiej i amerykańskiej instytucji rządowej National Institutes of Health. Współautorka publikacji książkowych, m.in.: *Normy żywienia człowieka. Podstawy prewencji otyłości i chorób niezakaźnych* (2008), *Normy żywienia dla populacji Polski i ich zastosowanie* (2024).

4.2. Kraków

Wyzwolenie Krakowa spod okupacji niemieckiej, w ramach operacji wiślańsko-odrzańskiej, nastąpiło w styczniu 1945 roku i niedługo potem pracownicy Zakładu Antropologii UJ stawili się na uniwersytecie celem objęcia swych przedwojennych stanowisk. Skład personelu zakładu zasadniczo nie uległ zmianom: kierownikiem zakładu i katedry pozostał Kazimierz Stołyhwo, Eugenia Stołyhwo uzyskała stanowisko docenta etatowego, Bronisław Jasicki – stanowisko adiunkta, a Paweł Sikora – asystenta. Jednym z czołowych zagadnień opracowywanych w zakładzie stało się zagadnienie rozwoju ontogenetycznego człowieka, drugim – metodyka analizy materiałów.

Eugenia Stołyhwo/ Stołyhwowa (1894–1965), urodzona w Warszawie antropolog, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie (jej pierwszy rektor w latach 1950–55). Pracę podjęła w 1921 roku w Instytucie Nauk Antropologicznych TNW, zbierała dane w Musée d'Histoire Naturelle w Paryżu (w 1930) i w Muzeum Narodowym Stanów Zjednoczonych w Waszyngtonie²⁷ u Aleša Hrdličky – słynnego czesko-amerykańskiego antropologa (w 1933), była kierownikiem badań antropologicznych I Arabsko-Polskiej Wyprawy Antropologicznej do Egiptu (1958/59). W okresie powojennym pracowała na UJ i WSWF w Krakowie, a po przejściu na emeryturę Kazimierza Stołyhwo, kierowała Zakładem Antropologii UJ (1960–64). Działaczka PPS, następnie PZPR, z której wystąpiła w 1956 roku.

²⁷ Obecnie Smithsonian National Museum of Natural History

Zajmowała się zagadnieniami anatomiczno-morfologicznymi (m.in. dymorfizmem kości gnykowej), problematyką ras (m.in. prognatyzmem twarzy w kontekście zróżnicowania rasowego), zależnością między konstytucją, cechami rasowymi a lokalizacją procesów nowotworowych, wpływem sportu na organizm ludzki, wpływem wieku matki na procesy rozwojowe córek oraz wpływem czynników środowiskowych na rozwój osobniczy dzieci i młodzieży. W latach 30. XX wieku, wraz z mężem, opracowała „metodę przekrojów korelacyjnych” do wyodrębniania typów rasowych (Jasicki 1957). Autorka książki *Nasi prarodzice* (1948), inicjatorka, współautorka i redaktor naukowy podręcznika *Zarys antropologii* (1962).

Ryc. 8. W gabinecie profesora Stołyhwy w Zakładzie Antropologii Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (rok 1959). Od lewej: Bronisław Jasicki, Eugenia Stołyhwo, Kazimierz Stołyhwo, Paweł Sikora) [Źródło: Archiwum Zakładu Antropologii UJ].

Bronisław Jasicki (1907–1992), urodzony w Sporyszu (obecnie dzielnica Żywca) antropolog, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego i krakowskiej WSWF, w latach 1951–55 wykładowca UMK w Toruniu. Uczeń Juliana Talko-Hryniewiczza (dr 1931). Pracę naukową rozpoczął na UJ w Krakowie, w latach 1954–65 był pierwszym kierownikiem Katedry Biologii i Antropologii krakowskiej WSWF, a w 1959 – został wybrany rektorem tej uczelni. Po śmierci Eugenii Stołyhwo, zrezygnował z pracy na WSWF i objął funkcję kierownika Zakładu Antropologii UJ (1965–76). Członek honorowy Słoweńskiego Towarzystwa Antropologicznego i PTA (1971).

Większość prac naukowych B. Jasickiego poświęcona była badaniom ontogenetycznym człowieka – głównie młodzieży krakowskiej, a także morfologicznemu zróżnicowaniu człowieka współczesnego. Szczególnie interesowały go zmiany proporcji i masy ciała związane z okresem przedpokwitaniowym oraz zjawisko trendu sekularnego. Uczestnik dwóch Arabsko-Polskich Wypraw Antropologicznych do Egiptu (1958/59 i 1962), gdzie badał egipską młodzież i ludność dorosłą. Kierował zdjęciem antropologicznym Śląska i organizował (od 1962 r.) cykliczne – co 10 lat – badania antropologiczne dzieci i młodzieży Żywiecczyzny, na podstawie których opublikowano później monografię Jemu dedykowaną *Dziecko żywieckie* (2005), przedstawiając wyniki 40-letnich badań zakładu. W jego dorobku

znajdują się też prace poświęcone dynamice wzrastania chłopców; współautor podręcznika *Zarys antropologii* (1962). Uczniowie, późniejsi profesorowie: Jadwiga Charzewska.

Paweł Sikora (1912–2002), urodzony we wsi Nawsie na Śląsku Cieszyńskim (tzw. Zaolziu, obecnie Czechy) antropolog, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Uczeń Kazimierza Stołyhwy (dr 1949). Po ukończeniu studiów na UJ, podczas wojny i okupacji pracował w wytwórni surowic i szczepionek polskiego bakteriologa – profesora Odo Bujwida w Krakowie, od 1946 roku nauczyciel akademicki na UJ, w latach 1976–82 kierownik Katedry Antropologii UJ. Członek honorowy PTA (1975). Zajmował się ontogenezą człowieka, m.in. zmiennością wskaźnika głowy z wiekiem oraz wiekiem menarche u dziewcząt w zależności od sytuacji społeczno-ekonomicznej, oraz antropologią historyczną. Na podstawie swych badań przeprowadzonych w latach 1957–58 we wsi Żmiąca w Beskidzie Wyspowym jako pierwszy zwrócił uwagę na stratyfikację społeczną (Kaczanowski 2008). Uczestnik II Arabsko-Polskiej Wyprawy Antropologicznej do Egiptu, autor publikacji *Zdjęcie antropologiczne Śląska. Powiat Tarnowskie Góry* (1956), współautor podręcznika *Zarys antropologii* (1962). Uczniowie, późniejsi profesorowie: Jan Szopa, Henryk Stolarczyk.

Oprócz Zakładu Antropologii UJ, drugą placówką antropologii w Krakowie, był wyżej wspomniany Zakład Antropologii, Katedry Biologii i Antropologii WSWF (obecnej Akademii Kultury Fizycznej), utworzony w roku akademickim 1953/54. Pierwszym kierownikiem katedry był Bronisław Jasicki z Uniwersytetu Jagiellońskiego (1954–65), a następnym – Stanisław Panek. Po zmianach strukturalnych z lat 70. XX wieku i powstania instytutów, kierowanie Zakładem Morfologii Człowieka, a następnie Antropologii i Anatomii, powierzono Zofii Bocheńskiej.

Stanisław Panek (1916–1999), urodzony we wsi Lutcza na Rzeszowszczyźnie antropolog sportu, profesor krakowskiej AWF. Uczeń Eugenii Stołyhwo (dr 1965). Oficer Armii Krajowej, aresztowany przez NKWD trafił jako więzień do łagrów syberyjskich (lata 1944–47). Od 1949 roku nauczyciel akademicki w Studium Wychowania Fizycznego przy Wydziale Lekarskim UJ, w 1950 roku przekształconego w samodzielną Wyższą Szkołę Wychowania Fizycznego. Kierownik Katedry Biologii i Antropologii WSWF (1965–71), dziekan Wydziału Wychowania Fizycznego (1960–61), rektor krakowskiej AWF (1968–79). Członek honorowy PTA (1990), doktor *honoris causa* AWF w Krakowie (1996). Współtwórca nauk o kulturze fizycznej. Jego głównym kierunkiem zainteresowań badawczych były rozwój osobniczy człowieka, z uwzględnieniem wpływu czynników środowiska społeczno-ekonomicznego, oraz zagadnienia biologicznych podstaw wychowania fizycznego i sportu. Współautor podręcznika *Zarys antropologii* (1962) i monografii: *Nowa Huta. Integracja ludności w świetle badań antropologicznych* (1971). Uczniowie, późniejsi profesorowie: Stanisław Gołąb, Maria Chrzanowska.

Zofia Bocheńska (1922–1994), urodzona w Krzemieńcu na Wołyniu (dzisiejsza Ukraina) antropolog, profesor AWF. Uczennica Adama Wanke (dr 1963). W latach 1948–51 asystentka krakowskiego SWF UJ, a następnie nauczyciel akademicki WSWF/AWF w Krakowie (1954–92), kierownik Zakładu Antropologii i Anatomii (1971–81), dyrektor Instytutu Nauk Biologicznych (1981–84). Zajmowała się ontogenezą człowieka, dziedziczeniem i zróżnicowaniem cech dermatoglicficznych dłoni oraz wpływem aktywności sportowej na budowę ciała (Burdukiewicz i Chrzanowska 1995). Autorka monografii: *Zmiany w rozwoju osobniczym człowieka w świetle trendów sekularnych i różnic społecznych* (1972).

Po przejściu na emeryturę kolejnych twórców krakowskiej szkoły antropologii: Juliana Talko-Hryniewicz, Kazimierza Stołyhwy a następnie ich uczniów i następców: Eugenii Stołyhwo, Bronisława Jasickiego i Pawła Sikory – z pokoleń urodzonych jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości, w 1982 roku Katedrę Antropologii na UJ

przejmuje uczeń B. Jasickiego i P. Sikory – Krzysztof Kaczanowski. Kontynuatorami Stanisława Panka na krakowskiej AWF, zostają Stanisław Gołąb i Maria Chrzanowska.

Krzysztof Kaczanowski (1938–2016), urodzony w Warszawie antropolog, nauczyciel akademicki Uniwersytetu Jagiellońskiego (od 1962), wieloletni kierownik Zakładu Antropologii UJ (1982–2008), kierownik Zakładu Antropologii i Anatomii na AWF w Katowicach (1992–2001), przewodniczący Komitetu Antropologii PAN (2004–10) oraz Komisji Antropologicznej PAU (2011–16). Członek honorowy PTA (2007).

Zajmował się badaniami populacji współczesnych i historycznych. Jego prace naukowe dotyczą m.in. paleodemografii i struktury antropologicznej historycznych populacji Krakowa i południowej Polski. Prowadził badania cmentarzysk ciałopalnych i szkieletowych – m.in. górnopaleolitycznej jaskini Baczo Kiro, nekropolii epoki brązu (Iwanowice) do nekropolii XVII-wiecznych, a także strukturę antropologiczną osadników greckich z VI–IV wieku p.n.e. nad Morzem Czarnym w Ukrainie. Zajmował się również ontogenezą z uwzględnieniem czynników środowiskowych, prowadząc badania dzieci, młodzieży i osób dorosłych z Żywca i Żywiecczyny, ludności polskiego Spiszu (niewielkiego regionu etnograficznego i geograficznego położonego w Karpatach Zachodnich); był też inicjatorem i organizatorem badań dzieci i młodzieży w okolicach Huty Katowice. Ważniejsze prace: *Dziecko Żywieckie* (red. 2005), *Ludność polskiego Spiszu w świetle badań antropologicznych* (2015). Uczniowie, późniejsi profesorowie: Krzysztof Szostek.

Stanisław Gołąb (1936–2019), urodzony w Krakowie antropolog, nauczyciel akademicki WSWF/AWF w Krakowie (od 1958 r.). Uczeń Stanisława Panka (dr 1965). Kierownik Zakładu Antropologii (1981–99) oraz kierownik Katedry Antropologii i Anatomii AWF (1985–2006), między 1981–84 dziekan Wydziału Wychowania Fizycznego, w latach 1984–87 i 1993–96 – prorektor ds. nauki. Zajmował się biologicznymi i społecznymi uwarunkowaniami rozwoju fizycznego dzieci i młodzieży oraz osób dorosłych. Współautor monografii, m.in.: *Dziecko krakowskie* (1988), *Biologiczne i społeczne uwarunkowania zmienności przebiegu rozwoju fizycznego dzieci i młodzieży z Nowej Huty (wyniki badań ciągłych)* (1993), *Dziecko krakowskie 2000* (2007).

Maria Chrzanowska (1938–2021), urodzona w Lipuszu (wieś kaszubska w woj. pomorskim) antropolog, od 1966 r. nauczyciel akademicki WSWF/AWF w Krakowie. W latach 1999–2008 kierownik Zakładu Antropologii AWF, profesor i kierownik Zakładu Nauk Biomedycznych Instytutu Kultury Fizycznej Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Nowym Sączu (2004–21). Zajmowała się postawą ciała, biologicznymi konsekwencjami procesów urbanizacji i uprzemysłowienia dla przebiegu rozwoju osobniczego, rozwojem biologicznym dzieci i młodzieży o różnym poziomie sprawności fizycznej oraz zmianami rozwojowymi i uwarunkowaniami poziomu otluszczenia ciała. Autorka monografii *Biologiczne i społeczno-ekonomiczne determinanty rozwoju podskórnej tkanki tłuszczowej u dzieci i młodzieży* (1992), współautorka: *Dziecko krakowskie* (1988), *Dziecko krakowskie 2000* (2007).

4.3. Poznań

Uniwersytet Poznański wznowił działalność w kwietniu 1945 roku zaraz po wyzwoleniu miasta. Jeszcze w tym samym roku powołano Katedrę Antropologii na Wydziale Lekarskim UP (przy reaktywowanym Zakładzie Antropologii prof. Adama Wrzoska), obsadzając na niej w 1946 roku profesora Jana Czekanowskiego, a na asystenturze (w 1945) ucznia J. Czekanowskiego – Franciszka Wokroja. W 1947 roku, po przeniesieniu A. Wrzoska na przymusową emeryturę, J. Czekanowski przeniósł Katedrę (wraz z jej etatami i całym

majątkiem) z Wydziału Lekarskiego na Wydział Matematyczno-Przyrodniczy uniwersytetu. Twórcy poznańskiej katedry bardzo ubolewali nad decyzją przeniesienia zakładu z jednego wydziału na drugi. Profesor Michał Ćwirko-Godycki (1958) pisał:

W 1947 roku Wydział Lekarski stracił swoją katedrę i wspaniale zorganizowany zakład, a Wydział Matematyczno-Przyrodniczy bez żadnych wysiłków zdobył katedrę i zakład, którego nigdy nie potrafił u siebie zorganizować (Godycki 1958: 18)²⁸

Jan Czekanowski (1948a) z kolei, dość cierpko wyrażał się o ośrodku poznańskim okresu międzywojennego, czyniąc mu zarzut z bardzo szerokiego, jego zdaniem niewykrystalizowanego, kręgu zainteresowań ośrodka, który według niego nie zasługiwał na miano wyodrębnionej szkoły. Przy innej okazji, J. Czekanowski (1948b) chwalił ośrodek w Poznaniu za silną organizację i skupienie się na badaniach dzieci oraz pracach z pogranicza antropologii i medycyny. W 1960 roku profesor Czekanowski przechodzi na emeryturę, i od tego roku, kierownikiem katedry zostaje Franciszek Wokroj.

Franciszek Wokroj (1906–1991), urodzony we Lwowie antropolog, uczeń Jana Czekanowskiego (dr 1946) i kontynuator szkoły lwowskiej. Pracował krótko na Uniwersytecie Lwowskim (1937–41), z Zakładem Antropologii UP/UAM w Poznaniu związany w latach 1945–72. W 1956 roku awansowany na stopień docenta z pominięciem procedury habilitacyjnej²⁹. Uczestnik I Arabsko-Polskiej Wyprawy Antropologicznej do Egiptu (1958/59). Kierownik Katedry Antropologii UAM (1960–66), a następnie jednego z jej dwóch zakładów – Zakładu Antropologii Regionalnej i Etnicznej (1967–69). Organizował Zakład Antropologii UMK w Toruniu (1956–61), a przez dwa lata po śmierci I. Michalskiego (1965–67) był kuratorem Zakładu Antropologii na Uniwersytecie w Łodzi. Członek dożywotni i honorowy PTA (1984).

W 1946 roku F. Wokroj został delegatem Ministerstwa Oświaty, reprezentując Referat Rewindykacji i Odszkodowań i przewiózł zbiory Uniwersytetu Lwowskiego, w tym większość księgozbioru prof. J. Czekanowskiego, z ukraińskiego już wówczas Lwowa do Poznania. Współpracując z archeologami, wziął udział w pracach wykopaliskowych w Kruszwicy, Gnieźnie, Biskupinie, następnie sam organizował liczne akcje wykopaliskowe: Młynówka, Góra Chełmska, Łowyń, Kołobrzeg–kolegiata, Cedynia (Malinowski 1993, 2008). Opracował wczesnośredniowieczne materiały kраниologiczne z Ostrowa Lednickiego (Wokroj 1953), w tym z wykopalisk A. Wrzoska i M. Ćwirko-Godyckiego. U F. Wokroja doktoryzowali się późniejsi profesorowie – Andrzej Malinowski, Janusz Piontek i Czesław Grzeszyk.

Od lat 20. do 70. XX wieku następuje czas „wzlotów i upadków” poznańskiej uniwersyteckiej antropologii. Przez 50 lat działalności, zmienia siedzibę czterokrotnie, z zakładu staje się katedrą, następnie spada do rangi sekcji, by znów powrócić do rangi zakładu (w przyszłości stanie się instytutem). W 1965 roku umierają emerytowani profesorowie – Adam Wrzosek i Jan Czekanowski – dwie wybitne osobistości w świecie antropologii. W 1969 roku władze wydziału UAM nie przedłużają M. Ćwirko-Godyckiemu możliwości dalszego kierowania katedrą ze względu na wiek profesora, a na tym stanowisku nie chciano ponownie zatrudniać F. Wokroja. Zlikwidowano zatem katedrę i oba zakłady, powołując w ich miejsce Sekcję Antropologii, mimo że profesor Ćwirko-Godycki przechodził na

²⁸ Jan Czekanowski ofiarowywanej mu w latach 20. XX w. katedry na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu Poznańskiego wówczas przyjąć nie chciał.

²⁹ W latach 1952–56, obowiązywała *Ustawa z dnia 15 grudnia 1951 r. o szkolnictwie wyższym i o pracownikach nauki*, w związku z którą, przy staraniach o stopień docenta nie wymagano habilitacji, a o powołaniu na stanowisko samodzielnego pracownika nauki decydowały odpowiednie gremia w Ministerstwie Szkolnictwa Wyższego.

emeryturę dopiero w 1971 roku (profesor Wokroj przeszedł na emeryturę rok później – w 1972).

Pomimo tych zawirowań, począwszy od lat 70. XX wieku poznańska antropologia wchodzi w okres bardzo dynamicznego rozwoju. Jej energiczni, pełni zapału i pomysłów młodzi absolwenci, podejmują badania różnych aspektów tzw. Nowej antropologii fizycznej, bądź kontynuują badania, które zapoczątkował profesor Michał Ćwirko-Godycki. Były to: (1) Badania populacji szkieletowych, w tym paleodemografii i mikroewolucji (Jan Strzałko, Janusz Piontek, Maciej Henneberg); (2) Badania ontogenezy człowieka (wzrostu i rozwoju fizycznego dzieci), w tym konstrukcji „norm rozwojowych” (Andrzej Malinowski, Maria Danuta Kaliszewska-Drozdowska, Joachim Cieślik [do zespołu „ontogenetyków” dołączy później Maria Kaczmarek]); (3) Zastosowania antropologii w medycynie sądowej (A. Malinowski, J. Strzałko, J. Piontek) i (4) Badania morfogenezy czaszki i wpływu mięśni żwaczowych na jej kształt (A. Malinowski, J. Strzałko) [Malinowski 1973]. Wkrótce Zakład Antropologii UAM w Poznaniu stanie się największym antropologicznym ośrodkiem akademickim w Polsce – kolejną, po wrocławskiej, „stolicą” antropologii.

Ryc. 9. Profesor Ćwirko-Godycki w otoczeniu swych uczniów – doktorów i pozostałych młodych adeptów Zakładu Antropologii Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi UAM w Poznaniu (rok 1972). Od lewej siedzą: Andrzej Malinowski, Maria Danuta Kaliszewska-Drozdowska, Michał Ćwirko-Godycki, Jan Strzałko; stoją: Joachim Cieślik i Janusz Piontek [Źródło: Przegląd Antropologiczny t. 47].

Działalność profesora Ćwirko-Godyckiego w poznańskiej uczelni Wychowania Fizycznego, kontynuuje z kolei Zbigniew Drozdowski.

Zbigniew Drozdowski (1930–2004), urodzony w Sierakowie (woj. wielkopolskie), antropolog, nauczyciel akademicki WSWF/AWF w Poznaniu (lata 1952–2001) i Uniwersytetu Szczecińskiego (lata 1985–93). Jako uczeń zarówno Jana Czekanowskiego (mgr 1952), jak i Michała Ćwirko-Godyckiego (dr 1960), podjął próbę łączenia koncepcji szkoły lwowskiej J. Czekanowskiego z założeniami ośrodka poznańskiego prezentowanymi przez A. Wrzoska i M. Ćwirko-Godyckiego (Drozdowski 1985), wiążąc antropologię z

kulturą fizyczną. Zajmował się antropologią sportu, w tym m.in.: metodologią kultury fizycznej, teorią wyniku sportowego, motoryką człowieka i jej pomiarem, chronobiologicznymi podstawami aktywności ruchowej, uwarunkowaniami i skutkami sportowej i zawodowej aktywności człowieka. Od 1953 członek PZPR.

Przez 34 lata (od 1967) był kierownikiem Zakładu Antropologii/Antropologii Sportu, późniejszej (od 1991) Katedry Antropologii i Biometrii na Wydziale Wychowania Fizycznego AWF w Poznaniu; prodziekan, dziekan, prorektor i rektor AWF w Poznaniu (lata 1975–98). Organizator i kierownik Pracowni Antropologii i Biometrii na Zamiejscowym Wydziale Wychowania Fizycznego w Gorzowie Wielkopolskim, kierownik Zakładu Antropologii na Wydziale Nauk Przyrodniczych Uniwersytetu Szczecińskiego. Członek: Komitetu Antropologii PAN (w latach 1975–87 jej przewodniczący), Rady Głównej Nauki i Szkolnictwa Wyższego (w tym jej w-ce przewodniczący), Komitetu Nauk o Kulturze Fizycznej PAN (w tym jej przewodniczący), Centralnej Komisji ds. Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych. Członek honorowy PTA (1979), doktor *honoris causa* AWF we Wrocławiu (1998) oraz AWF w Poznaniu (2003). Opublikował wiele pozycji o charakterze monografii, podręczników, skryptów dla studentów AWF: *Antropologia sportowa* (1984), *Antropologia a kultura fizyczna* (1996), *Antropometria w wychowaniu fizycznym* (1998).

Czołowe postacie poznańskiego uniwersyteckiego Zakładu Antropologii:

Andrzej Malinowski (1934–2023), urodzony w Poznaniu antropolog, nauczyciel akademicki: UAM w Poznaniu (1962–65 i 1972–92), Katedry Anatomii Prawidłowej AM w Poznaniu (1965–72), Pracowni Antropologii AWF w Gdańsku (1985–87), Uniwersytetu Łódzkiego (1990–98), Katedry Wychowania Fizycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Zielonej Górze (1998–2005), Wyższej Szkoły Pedagogiki i Administracji w Poznaniu (2004–09) i Katedry Kultury Fizycznej Politechniki Radomskiej (1995–97 i 2009–11). Uczeń Michała Ćwirko-Godyckiego (mgr 1962) i Franciszka Wokroja (dr 1967). Kierownik zakładów: Antropologii, Ergonomii i Antropologii Stosowanej, Wychowania Fizycznego i Zdrowotnego. Dziekan Wydziału BiNoZ UAM (lata 1981–84), dyrektor Instytutu Antropologii UAM (1987–89). Przewodniczący PTA (1984–87), członek honorowy Jugosłowiańskiego Towarzystwa Antropologicznego (1996) i PTA (2003).

Zajmował się ontogenezą człowieka (rozwój prenatalny, rozwój dzieci i młodzieży, normy rozwojowe), antropologią morfologiczną i historyczną (m.in. badania kości z grobów ciałopalnych), anatomią, antropologią stosowaną w medycynie, ergonomii (standaryzacyjne pomiary stopy i ręki) oraz wychowaniu fizycznym, a także historią antropologii w Polsce. Brał udział w pracach wykopaliskowych (Góra Chełmska, Kołobrzeg–kolegiata, Posada Rybotycka) oraz badaniach ekshumacyjnych i identyfikacyjnych ofiar zbrodni niemieckich z okresu II wojny światowej w lasach Pałędzie k. Poznania. Prowadził też badania i wykłady w republikach ówczesnego ZSRR (Rosyjskiej, Ukraińskiej, Białoruskiej i Litewskiej) oraz w Bułgarii i Jugosławii. Dążył do ugruntowania pozycji polskiej antropologii biologicznej wśród akademickich dyscyplin naukowych. Opracował *Bibliografię antropologii polskiej za lata 1981–85*. Autor/współautor/redaktor naukowy wielu książek, monografii oraz skryptów, m.in.: *Antropologia fizyczna* (1980), *Antropologia* (1985, 1989), *Metody badań w biologii człowieka* (1988), *Wstęp do antropologii i ekologii człowieka* (1994, 1999), *Auksologia: Rozwój osobniczy człowieka w ujęciu biomedycznym* (2004, 2007, 2009) oraz serii monografii: *Dziecko poznańskie* (1976), *Dziecko wielkopolskie* (1978), *Dziecko konińskie* (1989), *Dziecko łódzkie* (1998), *Dziecko lubuskie* (2005). Uczniowie, późniejsi profesorowie: Joachim Cieślak, Maria Kaczmarek, Elżbieta Żądzińska.

Jan Strzałko (1943–2016), urodzony na Kresach Wschodnich w Klecku, powiat nieświeski (obecnie Białoruś) antropolog i ekolog człowieka, nauczyciel akademicki UAM w Poznaniu (1965–2016). Uczeń Michała Ćwirko-Godyckiego (dr 1968). Uczestnik poznańskiej

wyprawy naukowej w góry Ruwenzori i na Mt. Kenya (1974). Pierwszy dziekan nowo powołanego Wydziału Biologii UAM (1984–85; jego kadencja została przerwana decyzją odpowiednich komitetów i ówczesnego Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego), kierownik Zakładu Antropologii na Wydziale Biologii UAM (1984–87), twórca i kierownik Zakładu Ekologii Populacyjnej Człowieka w Instytucie Antropologii (1987–2012), w latach 1990–96 prorektor UAM ds. naukowych. Redaktor naczelny «Przeglądu Antropologicznego» – «Anthropological Review» (1987–2011). Jego imieniem nazwano nagrodę przyznawaną przez Polskie Towarzystwo Nauk o Człowieku i Ewolucji.

W pierwszych latach pracy naukowej Jan Strzałko zainteresowany był głównie morfologią i morfogenezą szkieletu człowieka, w tym czynnikami wpływającymi na zmienność kośćca, m.in. w związku z funkcją mięśni. Druga grupa zagadnień, którymi się zajmował (głównie lata 70.–80. XX w.), to metodyka badań tzw. populacji pradziejowych – materiałów kostnych pochodzących z wykopalisk z różnych stanowisk antropologiczno-archeologicznych w Polsce (zarówno ciałopalnych, jak i szkieletowych). Trzecia grupa zagadnień badawczych, której poświęcił uwagę, to ekologia populacyjna człowieka, ukierunkowana na określenie wpływu czynników przyrodniczych i społecznych na populacje ludzkie i związki między ewolucją biologiczną i kulturą. Czwartym projektem badawczym J. Strzałko (lata 80.–90. XX w.), były biologiczne podstawy zachowań społecznych człowieka – atrakcyjność fizyczna i dobór płciowy, wykazując, że najpiękniejsza jest „przeciętna”. Ostatnim wreszcie zagadnieniem badawczym (począwszy od lat 2000.), był problem „ras” ludzkich, stereotypów rasowych i ksenofobii (Kaszycka 2016a, 2016b).

Profesor Strzałko był człowiekiem o szerokich zainteresowaniach (od biologii i statystyki, po literaturę) i ogromnej wiedzy. W skład jego dorobku naukowego wchodziły skrypty, podręczniki, słowniki i encyklopedie, których był współautorem i nierzadko redaktorem nauk., m.in.: *Wstęp do ekologii populacyjnej człowieka* (1976), *Antropologia fizyczna* (1980), *Populacje ludzkie jako systemy biologiczne* (1980), *Antropologia* (1985, 1989), *Ekologia populacji pradziejowych* (1990), *Ekologia populacji ludzkich. Środowisko człowieka w pradziejach* (1995), *Kompendium wiedzy o ekologii* (1999, 2005), *Słownik terminów biologicznych* (2006). Był również redaktorem prowadzącym i naukowym pierwszym polskiego tłumaczenia amerykańskiego podręcznika *Biologia Campbella* (2012).

Maria Danuta Kaliszewska-Drozdowska (1941–2003), urodzona we wsi Lipa (pogranicze woj. lubelskiego i podkarpackiego, dokąd jej rodzina została wysiedlona z Wrześni) antropolog, nauczyciel akademicki UAM w Poznaniu (1964–2001). Uczennica Michała Ćwirko-Godyckiego (dr 1970). Zastępca dyrektora Instytutu Antropologii UAM (1987–93). Specjalizowała się w problematyce ontogenezy człowieka, ze szczególnym uwzględnieniem okresu prenatalnego, okołourodzeniowego i noworodkowego. Opracowała na materiale polskim „normy rozwojowe” noworodka i małego dziecka oraz była współautorem kilku monografii z tego zakresu: *Dziecko poznańskie* (1976 i 1994) i *Dziecko wielkopolskie* (1978), autorem *Stan biologiczny i akceleracja rozwoju noworodków* (1980), oraz współautorem podręczników *Antropologia fizyczna* (1980) i *Antropologia* (1985, 1989).

Janusz Piontek, urodzony w 1945 roku w Dąbrowie (k. Poznania), emerytowany profesor antropologii UAM w Poznaniu (1967–2019), wykładowca w Katedrze Biologii Człowieka na UW (2009–12), wizytujący profesor w Universidade de Santiago de Compostela (1987–89). Uczeń Franciszka Wokroja (dr 1970). Twórca i kierownik Zakładu Biologii Ewolucyjnej Człowieka (1987–2017), wieloletni dyrektor Instytutu Antropologii UAM (1990–2016), dziekan Wydziału Biologii UAM (1992–96). Członek honorowy Chorwackiego Towarzystwa Antropologicznego (2016) i PTA (2019). Zajmował się badaniem procesów mikroewolucyjnych, biologią i ekologią populacji pradziejowych i wczesnohistorycznych, zmianami układu kostnego człowieka po przejściu na rolniczy system gospodarowania, reakcjami morfologicznymi na warunki życia w populacjach pochodzących

ze stanowisk archeologicznych oraz metodologią badań ludzkich szczątków kostnych. Współautor monografii i podręczników: *Wstęp do ekologii populacyjnej człowieka* (1976), *Procesy mikroewolucyjne w europejskich populacjach ludzkich* (1979), *Antropologia fizyczna* (1980), *Populacje ludzkie jako systemy biologiczne* (1980), *Antropologia* (1985, 1989), *Biologia populacji pradziejowych* (1996).

Joachim Cieślík, urodzony w 1942 roku w Piekarach Śląskich, emerytowany profesor antropologii UAM w Poznaniu (1969–2016), wykładowca na AWFIS w Gdańsku, wizytujący profesor w Université de Batna (1982, Algeria) oraz Université de Renes (1990). Uczeń Andrzeja Malinowskiego (dr 1973). Odbił staż podoktorski na Uniwersytecie Paryskim VII (1974/75). Twórca i kierownik Zakładu Biologii Rozwoju Człowieka (1987–2012), prodziekan Wydziału Biologii, prorektor UAM w Poznaniu ds. studenckich (1996–2002). Przewodniczący KAPAN (2012–15). Członek honorowy PTA (2019). Zajmował się rozwojem ontogenetycznym człowieka, normą i normalnością jako „biologicznym układem odniesienia” i szeroko pojętą auksologią. Autor monografii *Wielopoziomowy rozwój fenotypowy populacji i osobnika w ontogenezie* (1980), współautor monografii: *Dziecko poznańskie* (1976 i 1994) i *Dziecko wielkopolskie* (1978) oraz podręczników *Antropologia fizyczna* (1980) i *Antropologia* (1985, 1989).

Maciej Henneberg, urodzony w 1949 roku w Poznaniu antropolog, nauczyciel akademicki UAM w Poznaniu (lata 1973–84), emerytowany profesor Uniwersytetu w Adelajdzie. Doktoryzował się (1976) u Jana Strzałko. Przewodniczący KZ NSZZ „Solidarność” UAM (1980–81). 13 grudnia 1981 roku, po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce, którego celem było stłumienie ruchu „Solidarność”, umieszczony w ośrodku internowania dla działaczy opozycji. W 1984 roku wyemigrował z Polski, przemierzając kolejno trzy kontynenty: od Ameryki Północnej (1984–86, Uniwersytet Teksasński w Austin, USA), przez Afrykę (1986–90, Uniwersytet w Kapsztadzie, 1990–95, Uniwersytet Witwatersrand w Johannesburgu, RPA), do Australii (1996–2021, Uniwersytet w Adelajdzie). Członek honorowy PTA (2001), doktor *honoris causa* Uniwersytetu Łódzkiego (2023).

Ekspert w obszarze paleodemografii, paleopatologii, auksologii, zagadnień medyczno-sądowych oraz anatomii i ewolucji człowieka, popularyzator nauki. Prowadził badania wykopaliskowe w Polsce, Teksasie, Południowej Afryce i we Włoszech (Metaponto), oraz badania longitudinalne rozwoju dzieci w RPA i Australii. Był redaktorem czasopisma «Homo–Journal of Comparative Human Biology». Współautor licznych książek i monografii, m.in. *Wstęp do ekologii populacyjnej człowieka* (1976), *Populacje ludzkie jako systemy biologiczne* (1980) *Antropologia* (1985 [pod pseudonimem] i 1989) i książki o charakterze popularnonaukowym *The Hobbit trap* (2008, 2012).

5. Polskie Towarzystwo Antropologiczne oraz «Przegląd Antropologiczny»

Profesor Adam Wrzosek, zdając sobie sprawę z ogromnej wagi wydawnictw naukowych dla rozwoju każdej dyscypliny naukowej, na początku lat 20. XX wieku podniósł kwestię wydawania periodyku antropologicznego i stworzenia organizacji, która mogłaby zarówno koordynować pracę istniejących już placówek antropologicznych, jak i promować i upowszechniać wiedzę z zakresu antropologii wśród specjalistów innych dziedzin naukowych i szerokich warstw społeczeństwa w Polsce. Po pierwszym niepowodzeniu, jakim (z powodów finansowych) było wydanie jednego tylko numeru «Wiadomości Antropologicznych», profesor Wrzosek podjął decyzję założenia Towarzystwa

Antropologicznego, którego głównym statutowym celem będzie „przyczynianie się do rozwoju antropologii” przez m.in. „popieranie wydawnictw antropologicznych”. Swe postanowienie wcielił w czyn i tak powstało **Polskie Towarzystwo Antropologiczne** (Dzierżykray-Rogalski 1973, Godycki 1976).

PTA założono na zebraniu 12 listopada 1925 roku, w obecności kilkunastu członków-założycieli, pracowników naukowych Uniwersytetu Poznańskiego. Przyjęto statut (wzorowany na statucie Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego) i wybrano zarząd, do którego weszli prof. Adam Wrzosek (przewodniczący), prof. Adam Wodiczko (wiceprzewodniczący), dr Włodzimierz Missiuro (sekretarz i skarbnik) i dr Michał Ćwirko-Godycki (zastępca sekretarza i skarbnika). W latach następnych liczba członków Towarzystwa dość szybko wzrastała: do końca 1926 roku liczyła 42 osoby, w 1929 r. – 73 osoby, a w 1931 r. – 131 osób (Wrzosek 1951); do Towarzystwa należeli wszyscy polscy antropolodzy oraz osoby interesujące się antropologią. Odbywały się doroczne walne zebrania Towarzystwa w Poznaniu (z częścią sprawozdawczą i naukową), których część naukowa (odczyty, referaty) odzwierciedlała w dużej mierze działalność Zakładu Antropologii UP.

Jak podkreślał profesor Ćwirko-Godycki (Godycki 1958), wielkim dziełem poznańskiego ośrodka było powołanie do życia czasopisma «**Przegląd Antropologiczny**», który, jako organ PTA, był wydawany przez profesora Wrzoska począwszy od 1926 roku. «Przegląd Antropologiczny», od swego powstania do 1937 roku, borykał się jednak z trudnościami finansowymi i był w dużej mierze wydawany dzięki prywatnej inicjatywie przewodniczącego Towarzystwa i jednocześnie swego redaktora naczelnego. Wraz z powstaniem w 1936 roku Komitetu Antropologicznego Rady Nauk Ścisłych i Stosowanych, reformą zawartości czasopisma i uchwałą, by «Przegląd Antropologiczny» stał się organem wszystkich ośrodków antropologicznych w Polsce, w 1938 roku otrzymał istotną subwencję z Funduszu Kultury Narodowej i tom 12 czasopisma z 4 zeszytami wyglądał pod względem objętościowym imponująco. Dalsze wydawanie czasopisma przerwała jednak na kilka lat II wojna światowa.

W grudniu 1948 roku, rok po przeniesieniu profesora Adama Wrzoska przez władze komunistyczne na emeryturę, na walnym zebraniu Polskiego Towarzystwa Antropologicznego, jego pierwszy przewodniczący zgłosił rezygnację ze swego urzędu, które piastował od 1925 roku, a na nowego Przewodniczącego PTA, został wybrany Michał Ćwirko-Godycki. Następna, istotna data w historii Towarzystwa (liczącego wówczas 135 członków), nadeszła dwa lata później – było nią walne zebranie z 10 grudnia 1950 roku (tzw. „przewrót łódzki”) i wybory nowego zarządu 3 lutego 1951 roku. Nowym przewodniczącym Towarzystwa zostaje wówczas Jan Mydlarski (Wrzosek 1951). W 1953 roku (od tomu 19.) profesor Mydlarski przejmuje również stanowisko redaktora naczelnego «Przeglądu Antropologicznego» (choć redaktorem naukowym i technicznym nadal pozostał A. Wrzosek), by w 1955 roku objąć stanowisko Redaktora Wydawnictw PTA (prof. Wrzosek na dwa lata powrócił wówczas na strony czasopisma jako jego redaktor naczelny). W 1957 roku (od tomu 23.) redaktorem naczelnym «Przeglądu Antropologicznego» zostaje Michał Ćwirko-Godycki. W tym okresie antropologia polska posiada już dwa inne wydawnictwa naukowe: «Materiały i Prace Antropologiczne» (1953–90, red. Jan Mydlarski, następnie Adam Wanke, Halina Milicer i Edmund Piasecki), oraz drugi organ PTA – kwartalnik «Człowiek w Czasie i Przestrzeni» (1956–64, red. Tadeusz Dzierżykray-Rogalski).

Pierwszy Zjazd Polskich Antropologów, który organizował profesor Adam Wrzosek, miał miejsce w Poznaniu we wrześniu **1933** roku, w ramach odbywającego się wówczas XIV Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich. W I zjeździe udział zgłosiło 33 prelegentów, reprezentujących wszystkie ówczesne akademickie ośrodki antropologiczne w Polsce (Warszawę, Kraków, Lwów, Wilno i Poznań) (Musielak 2022). Kolejnym ważnym zjazdem, był wspólny zjazd Polskiego Towarzystwa Zoologicznego i Polskiego Towarzystwa

Antropologicznego (tzw. Zjazd Łódzki) z grudnia 1950 roku ze słynnym referatem Jana Mydlarskiego dotyczącym niedomagań i potrzeby przestrojenia i ideologicznej przebudowy antropologii polskiej (Mydlarski 1951). W rezultacie, w pierwszej połowie lat 50. XX wieku zorganizowano trzy ogólnopolskie konferencje antropologiczne: dwie we Wrocławiu (grudzień 1951 i luty 1954) – dotyczące metod taksonomicznych i typologii antropologicznej, oraz jedną w Osiecznej (grudzień 1952) – dotyczącą badań etnogenetycznych.

W listopadzie 1956 roku, na UJ w Krakowie miał miejsce uroczysty Zjazd Jubileuszowy 100-lecia antropologii polskiej z okazji setnej rocznicy rozpoczęcia wykładów antropologii na Uniwersytecie Jagiellońskim przez profesora Józefa Majera. W zjeździe uczestniczył francuski antropolog i paleontolog – profesor Henri Victor Vallois (późniejszy członek honorowy PTA) oraz delegacje państw bloku wschodniego (tzw. krajów demokracji ludowej): NRD, Jugosławii i Czechosłowacji (patrz Przegląd Antropologiczny t. 24, 1958).

W październiku 1975 roku na AWF w Poznaniu odbywał się Zjazd Jubileuszowy rozpoczęty uroczystym zebraniem z okazji 50-lecia PTA i 100-lecia urodzin jego założyciela – profesora Adama Wrzosek. Wyrazem uznania dla Towarzystwa było odznaczenie go Medalem Komisji Edukacji Narodowej (patrz Przegląd Antropologiczny t. 42, 1976). Począwszy od wydarzenia 50-lecia Towarzystwa, ośrodek poznański co dziesięć lat organizował jubileuszowe konferencje PTA, świętując tym samym kolejne rocznice założenia Towarzystwa: Jubileusz 60-lecia PTA (1985), 70-lecia (1995), 80-lecia (2005), 90-lecia (2015) i 100-lecia (2025) – rok bieżący.

Aktualnie Polskie Towarzystwo Antropologiczne liczy około 120 czynnych (płacących składki) członków, zrzeszonych w 10. oddziałach (poznańskim, krakowskim, warszawskim, wrocławskim, łódzkim, gdańskim, szczecińskim, bydgoskim, świętokrzyskim i rzeszowskim), oraz 10 członków honorowych (z 67 w sumie nadanych w latach 1927–2023: 39 z Polski i 28 z zagranicy).

O dziejach Towarzystwa, w tym jego organu – «Przeglądu Antropologicznego» (obecnie «Anthropological Review»), wypowiadali się z okazji kolejnych rocznic Przewodniczący PTA i/lub redaktorzy naczelni czasopisma: na ćwierćwiecze PTA – Adam Wrzosek (1951), na półwiecze PTA – Tadeusz Dzierżykray-Rogalski (1976), z okazji 60-lecia PTA – Andrzej Malinowski (1986), z okazji 75-lecia «Przeglądu Antropologicznego» – Jan Strzałko (2001) i z okazji 90-lecia PTA i «Przeglądu» – Maria Kaczmarek (2016).

Przewodniczącymi PTA (lata 1925–2025) byli kolejno:

1. Adam Wrzosek	(1925–1948) – 7 kadencji
2. Michał Ćwirko-Godycki	(1948–1951) – 1 kadencja
3. Jan Mydlarski	(1951–1956) – 2 kadencje
4. Tadeusz Dzierżykray-Rogalski	(1956–1984) – 8 kadencji
5. Andrzej Malinowski	(1984–1987) – 1 kadencja
6. Paweł Bergman	(1987–1999) – 4 kadencje
7. Danuta Kornafel	(1999–2007) – 2 kadencje
8. Maria Kaczmarek	(2007–2015) – 2 kadencje
9. Krzysztof Szostek	(2015–2019) – 1 kadencja
10. Jacek Tomczyk	(2019-) – obecnie druga kadencja

Lista redaktorów naczelnych «Przeglądu Antropologicznego»/«Anthropological Review» oraz wydanych, w czasie sprawowania przez nich tej funkcji, tomów czasopisma (lata 1926–2025) przedstawia się następująco:

1. Adam Wrzosek	(1926–1948 oraz 1955–56) – tomy 1–15 oraz 21–22
- Kolegium Redakcyjne	(1949–1952) – tomy 16–18 (red. tomów A. Wrzosek)

2. Jan Mydlarski	(1953–1954) – tomy 19–20
3. Michał Ćwirko-Godycki	(1957–1977) – tomy 23–43
4. Tadeusz Dzierżykray-Rogalski	(1978–1984) – tomy 44–50
5. Zbigniew Drozdowski	(1985–1986) – tom 51 (red. tomu J. Strzałko)
6. Jan Strzałko	(1987–2011) – tomy 52–74
- Kolegium Redaktorów	(2012) – tom 75
7. Maria Kaczmarek	(2013–2019) – tomy 76–82
8. Sławomir Kozieł	(2020–2024) – tomy 83–87
9. Justyna Miskiewicz	(2025-) – tom 88

6. Placówki antropologiczne w Polsce – stan obecny

W XXI wieku klasyczne zakłady/katedry antropologii fizycznej/biologicznej, tak na uniwersytetach, jak na innych uczelniach, zaczęto przeobrażać strukturalnie (m.in. na skutek reformy systemu szkolnictwa wyższego i nauki w Polsce „Konstytucja dla Nauki – Ustawa 2.0” z 2018 roku) i nazewniczo, nierzadko zastępując słowo „antropologia” – „biologią człowieka”. Część placówek antropologicznych z ośrodków powstałych po II wojnie światowej nie przetrwało do dziś, część uległa reorganizacji, jeszcze inne zostały utworzone na uczelniach, na których antropologii biologicznej wcześniej nie było – z czego jedne działają, inne nie przetrwały, stając się zakładami jednego kierownika, jak np. Katedra i Zakład Antropologii w Collegium Medicum UMK im. L. Rydygiera w Bydgoszczy.

Likwidacji uległy trzy historyczne zakłady: (1) Zakład Ekologii Człowieka w Instytucie Ekologii PAN w Warszawie (w 2002), którego twórcą i wieloletnim kierownikiem (1969–99), aż do przejścia na emeryturę, był Napoleon Wolański. (2) Zakład Antropologii na Wydziale Biologii i Ochrony Środowiska UMK w Toruniu (w 2018), przez lata (1972–2007) kierowany przez Guido Kriesla (ostatnio: lata 2014–18 przez Tomasza Kozłowskiego). (3) Zakład Antropologii Fizycznej (uprzednio Zakład Antropologii i Biometrii) AWF we Wrocławiu (w 2020) przez lata (1969–2002) kierowany przez Antoniego Janusza (między 2002–19 przez Annę Burdukiewicz) – połączony on został z innymi zakładami i przekształcony w Katedrę Biologicznych Podstaw Aktywności Fizycznej.

W 2016 roku rozwiązano instytucję naukową Zakład Antropologii PAN we Wrocławiu, przez lata (1970–2001) kierowany przez Tadeusza Bielickiego (ostatnio: lata 2010–16 przez Sławomira Kozieła), a jednostkę Akademii Zakład Antropologii, włączono do Instytutu Immunologii i Terapii Doświadczalnej [IITD] im. Ludwika Hirszfelda Polskiej Akademii Nauk, podległego Wydziałowi V Nauk Medycznych.

Reorganizacji uległa Akademia Teologii Katolickiej w Warszawie, która w 1999 roku została przekształcona w Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego. W 2002 roku w Instytucie Ekologii i Bioetyki (obecnie Centrum Ekologii i Ekofilozofii) Wydziału Filozofii Chrześcijańskiej powstał Zakład Ekologii Człowieka (kierownik Anna Siniarska-Wolańska), przekształcony później w Katedrę Antropologii (kierownik ks. Bernard Hałaczek). W 2009 roku, na nowopowstałym Wydziale Biologii i Nauk o Środowisku UKSW, utworzono drugi zakład zajmujący się zagadnieniami antropologicznymi – Zakład Biologii Człowieka (pierwszy kierownik: Anna Siniarska-Wolańska), a w 2019 roku, ze względu na reformę, powstał Instytut Nauk Biologicznych, w którego strukturze umiejscowione są dwa zakłady, których pracownicy prowadzą badania w zakresie antropologii biologicznej (dyrektor instytutu i kierownik centrum Jacek Tomczyk).

W 2020 roku reorganizację strukturalną przeszedł Instytut Antropologii Wydziału Biologii UAM w Poznaniu, zmieniając nazwę na Instytut Biologii i Ewolucji Człowieka. Trzy, utworzone w obrębie instytutu w 1987 roku zakłady: Zakład Biologii Ewolucyjnej Człowieka (pierwszy kierownik: Janusz Piontek, następnie Marta Krenz-Niedbała), Zakład Biologii Rozwoju Człowieka (pierwszy kierownik: Joachim Cieślik, następnie Maria Kaczmarek) i Zakład Ekologii Populacyjnej/Ewolucyjnej Człowieka (pierwszy kierownik: Jan Strzałko, następnie Katarzyna A. Kaszycka) przestały istnieć, a w skład instytutu obecnie wchodzi zespoły badawcze. W profilu głównego nurtu badań jednostki, oprócz zagadnień antropologicznych, widoczne stały się też zagadnienia z zakresu bioinformatyki, genomiki i badań molekularnych.

W 2009 roku na Uniwersytecie Przyrodniczym we Wrocławiu, który w 1951 roku, jako Wyższa Szkoła Rolnicza, wyodrębnił się jako samodzielna uczelnia, powstał Zakład, następnie Katedra Antropologii, obecnie umiejscowiona na Wydziale Biologii i Hodowli Zwierząt (pierwszy kierownik Krzysztof Boryśłowski).

Aktualnie, placówki zajmujące się antropologią biologiczną istnieją na siedmiu uniwersytetach: UJ w Krakowie, UAM w Poznaniu, UWr i UPWr. we Wrocławiu, UŁ w Łodzi, UKSW w Warszawie i USz w Szczecinie (zakład łączony – ekologia z antropologią), na czterech akademiach wychowania fizycznego: AKF w Krakowie, AWF w Poznaniu, AWF w Warszawie i AWF w Gdańsku (zakład łączony – anatomia z antropologią) oraz w trzech placówkach badawczych niezwiązanych ze szkolnictwem wyższym: IITD PAN we Wrocławiu, IPCZD w Warszawie i MA w Gdańsku. Ponadto, antropolodzy kierują dwoma placówkami anatomii, na: AKF w Krakowie i Politechnice Wrocławskiej.

Uniwersytety:

1. Uniwersytet Jagielloński w Krakowie:
 - Pracownia Antropologii, Instytut Zoologii i Badań Biomedycznych, Wydział Biologii (kierownik Iwona Wronka).
 - Zakład Zdrowia i Środowiska, Wydział Nauk o Zdrowiu, Collegium Medicum (kierownik Grażyna Jasieńska).
2. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu – Instytut Biologii i Ewolucji Człowieka, Wydział Biologii (dyrektor Izabela Makałowska – antropolog i bioinformatyk).
3. Uniwersytet Wrocławski – Zakład Biologii Człowieka, Wydział Nauk Biologicznych (kierownik Bogusław Pawłowski).
4. Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu – Katedra Antropologii, Wydział Biologii i Hodowli Zwierząt (kierownik Anna Lipowicz).
5. Uniwersytet Łódzki – Katedra Antropologii, Instytut Ekologii i Ochrony Środowiska, Wydział Biologii i Ochrony Środowiska (kierownik Elżbieta Żądzińska).
6. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie:
 - Zakład Biologii Człowieka, Katedra Biologii, Instytut Nauk Biologicznych, Wydział Biologii i Nauk o Środowisku (ostatni kierownik Alicja Budnik, obecnie vacat).
 - Zakład Antropologii Środowiskowej i Toksykologii, Katedra Ochrony Środowiska, Instytut Nauk Biologicznych (kierownik Krzysztof Szostek).
7. Uniwersytet Szczeciński – Katedra Ekologii i Antropologii, Instytut Biologii, Wydział Nauk Ścisłych i Przyrodniczych (kierownik – ekolog ptaków).

AWF/AKF:

1. Akademia Kultury Fizycznej im. Bronisława Czecha w Krakowie – Zakład Antropologii, Instytut Nauk Biomedycznych, Wydział Wychowania Fizycznego i Sportu (kierownik Łukasz Kryst).

2. Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu – Zakład Biologicznego Rozwoju Człowieka, Katedra Kinezylogii Sportu, Wydział Nauk o Kulturze Fizycznej (kierownik Dariusz Wieliński).
3. Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego w Warszawie – Katedra Biologii Człowieka, Wydział Wychowania Fizycznego (kierownik Monika Łopuszańska-Dawid).
4. Akademia Wychowania Fizycznego i Sportu im. Jędrzeja Śniadeckiego w Gdańsku – Zakład Anatomii i Antropologii, Wydział Kultury Fizycznej (kierownik Ewa Wójtowicz – dr nauk med.).

Placówki naukowe PAN:

1. Instytut Immunologii i Terapii Doświadczalnej im. Ludwika Hirszfelda Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu – Zakład Antropologii (kierownik Sławomir Kozieł).

Inne placówki naukowe:

1. Instytut „Pomnik–Centrum Zdrowia Dziecka” w Warszawie (instytut naukowy podległy Ministerstwu Zdrowia) – Pracownia Antropologii (kierownik Agnieszka Różdżyńska-Świątkowska).
2. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku – Pracownia antropologiczna (kierownik Aleksandra Pudło).

Antropolodzy – kierownicy zakładu/pracowni anatomii:

1. Akademia Kultury Fizycznej im. Bronisława Czecha w Krakowie – Zakład Anatomii, Instytut Nauk Podstawowych, Wydział Rehabilitacji Ruchowej (kierownik Agnieszka Suder).
2. Politechnika Wrocławska – Pracownia Anatomii Prawidłowej i Klinicznej, Katedra Nauk Przedklinicznych, Farmakologii i Diagnostyki Medycznej, Wydział Medyczny (kierownik Zofia Ignasiak).

Podziękowania

Autorka wyraża wdzięczność Marcie Krenz-Niedbale, Kazimierzowi Dopierale oraz Tomaszowi Kozłowskiemu za uwagi do poprzedniej wersji manuskryptu. Podziękowania należą się również Monice Łopuszańskiej-Dawid, Januszowi Piontkowi, Henrykowi Głąbowi, Barbarze Kwiatkowskiej, Annie Pankowskiej, Aleksandrze Stachoń, Katarzynie Graji i Tomaszowi Koczorskiemu za przesłane informacje i/lub udostępnienie archiwalnych zdjęć.

Lista akronimów

AM – Akademia Medyczna
 ATK – Akademia Teologii Katolickiej w Warszawie
 AU – Akademia Umiejętności
 AWF – Akademia Wychowania Fizycznego
 BiNoZ – [Wydział] Biologii i Nauk o Ziemi
 CIWF – Centralny Instytut Wychowania Fizycznego
 IMD – Instytut Matki i Dziecka
 IŻŻ – Instytut Żywności i Żywienia
 KAPAN – Komitet Antropologii Polskiej Akademii Nauk
 KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski

MSW – Ministerstwo Spraw Wojskowych
 NIKF – Instytut Naukowy Kultury Fizycznej
 NIZP-PZH – Narodowy Instytut Zdrowia Publicznego – Państwowy Zakład Higieny
 PAN – Polska Akademia Nauk
 PAU – Polska Akademia Umiejętności
 PTA – Polskie Towarzystwo Antropologiczne
 SWF – Studium Wychowania Fizycznego
 TKN – Towarzystwo Kursów Naukowych
 TNW – Towarzystwo Naukowe Warszawskie
 TWPN – Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk
 UAM – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
 UJ – Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
 UKSW – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
 UŁ – Uniwersytet Łódzki
 UMCS – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
 UMK – Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
 UP – Uniwersytet Poznański
 UPWr – Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu
 USB – Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie
 UW – Uniwersytet Warszawski
 UWr – Uniwersytet Wrocławski
 WSWF – Wyższa Szkoła Wychowania Fizycznego
 WWP – Wolna Wszechnica Polska

Piśmiennictwo

- Bar J., Tymowski M. 2023. Jan Czekanowski, a Polish anthropologist between two eras of European cultural history, *Encyclopédie Béroser des histoires de l'anthropologie*.
- Bielicki T. 1959. Ośrodek wrocławski, [w:] Bielicki et al., Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodki powstałe po drugiej wojnie światowej. *Materiały i Prace Antropologiczne* 40: 20–53.
- Bielicki T. 1961. Typologiczna i populacyjna koncepcja rasy w antropologii. *Materiały i Prace Antropologiczne* 53, ss. 89.
- Bielicki T., Czekanowski J., Dzierżykraj-Rogalski T., Michalski I., Wiązowski K., Wokroj F. 1959. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodki powstałe po drugiej wojnie światowej. *Materiały i Prace Antropologiczne* 40, ss. 83.
- Bielicki T., Krupiński T., Strzałko J. 1985. History of physical anthropology in Poland (Ed. D.F. Roberts), *Occasional Papers* 1: 6. Newcastle upon Tyne: International Association of Human Biologists.
- Bielicki T., Krupiński T., Strzałko J. 1989. Historia antropologii w Polsce. *Przegląd Antropologiczny* 53: 3–28.
- Burdukiewicz E., Chrzanowska M. 1995. Prof. dr hab. Zofia Bocheńska (1922–1994). Wspomnienie o Zosi. *Przegląd Antropologiczny* 58: 3–6.
- Czekanowski J. 1909. Zur Differentialdiagnose der Neandertalgruppe. *Korrespondenz-Blatt der Deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 44 (6/7): 44–47.
- Czekanowski J. 1946–47. Życiorysy zmarłych antropologów polskich: Edward Loth (1884–1944). *Przegląd Antropologiczny* 14: 164–178.
- Czekanowski J. 1948a. Antropologia polska w międzywojennym dwudziestoleciu 1919–1939. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie.
- Czekanowski J. 1948b. Zarys historii antropologii polskiej, Kraków: Polska Akademia Umiejętności, ss. 39.

- Czekanowski J. 1951. Badania antropologiczne w międzyrzeczu Nilu i Kongo. *Crania Africana*. Przegląd Antropologiczny 17: 34–188.
- Czekanowski J. 1956. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodek lwowski. Materiały i Prace Antropologiczne 34, ss. 69.
- Czekanowski J. 1962. The theoretical assumptions of Polish anthropology and the morphological facts. *Current Anthropology* 3: 481–494.
- Czekanowski J., Wiąrowski K. 1959. Ośrodek lubelski, [w:] Bielicki et al., Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodki powstałe po drugiej wojnie światowej. Materiały i Prace Antropologiczne 40: 5–19.
- Ćwirko-Godycki M. 1935. Piętnastolecie Zakładu Antropologii Wydziału Lekarskiego na Uniwersytecie Poznańskim (1921–1935). Przegląd Antropologiczny 9: 1–33.
- Drozdowski Z. 1985. Wkład Polskiej Szkoły Antropologicznej w rozwój nauk o kulturze fizycznej, [w:] Teoria i empiria w Polskiej Szkoły Antropologicznej, red. J. Piontek & A. Malinowski, Poznań: Wyd. UAM, 111–122.
- DW (Deutsche Welle). 09/06/2023. Germany DNA study links colonial skulls from Africa to living relatives, <https://www.dw.com/en/germany-dna-study-links-colonial-skulls-from-africa-to-living-relatives/a-66730112>
- Dybowski B. 1924–1928. Kilka uwag dotyczących stanowiska antropologii i jej przyszłej działalności. *Światowit* 12(3): 11–16.
- Dzierżykray-Rogalski T. 1959. Ośrodek białostocki, [w:] Bielicki et al., Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodki powstałe po drugiej wojnie światowej. Materiały i Prace Antropologiczne 40: 67–78.
- Dzierżykray-Rogalski T. 1973. Zasługi prof. dra Michała Ćwirko-Godyckiego dla antropologii. Przegląd Antropologiczny 39: 239–242.
- Dzierżykray-Rogalski T. 1976. Polskie Towarzystwo Antropologiczne – jego wkład do nauk o człowieku w minionym półwieczu. Przegląd Antropologiczny 42: 152–158.
- Dzierżykray-Rogalski T. 1985. *Faras VIII. The Bishops of Faras. An Anthropological-Medical Study*, Warszawa: PWN.
- Godycki M. 1956. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Izydor Kopernicki. Materiały i Prace Antropologiczne 32, ss. 40.
- Godycki M. 1958. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodek poznański. Materiały i Prace Antropologiczne 39, ss. 59.
- Godycki M. 1976. Adam Wrzosek 1875–1975 (w setną rocznicę urodzin). Przegląd Antropologiczny 42: 159–165.
- Gronkiewicz S. 1987. Pierwsza polska „Antropologia” i jej autor Józef Jasiński. Przegląd Antropologiczny 53: 29–34.
- Guardian, 6 Oct 2017. Germany to investigate 1,000 skulls taken from African colonies for 'racial research', <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/06/germany-to-investigate-1000-skulls-taken-from-african-colonies-for-racial-research>
- Hołda-Rózewicz H. 1969. Prace antropologiczne Ludwika Krzywickiego na tle początków antropologii polskiej. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 14: 649–659.
- Hryniewicz J. (red.). 2012. *Wizjoner i realista. Szkice o Ludwiku Krzywickim*. Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego
- Jasicki B. 1957. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodek krakowski w latach 1908–1956. Materiały i Prace Antropologiczne 33, ss. 61.
- Jasicki B. 1978. Działalność naukowa Eugenii i Kazimierza Stołyhów na polu antropologii. Przegląd Antropologiczny 44: 3–13.
- Kaczanowski K. 2008. Dzieje Zakładu Antropologii Uniwersytetu Jagiellońskiego 1908–2008, Alma Mater. *Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego*, nr specjalny (100. rocznica powołania Katedry Antropologii UJ) 106: 14–39.

- Kaczmarek M. 2016. 90 years of the Polish Anthropological Society and Anthropological Review: A success story. *Anthropological Review* 79: 97–113.
- Kaszycka K.A. 2016a. Jan Strzałko (1943–2016). *Nauka* 4/2016: 167–174.
- Kaszycka K.A. 2016b. Professor Jan Strzałko (1943–2016). *Anthropological Review* 79: 371–373.
- Kaszycka K.A., Łopuszańska-Dawid M., Szklarska A., Lipowicz A., Kołodziej H. 2022. Profesor Tadeusz Bielicki (1932–2022). *Nauka* 3/2022: 185–192.
- Kopczyński M. 2006. Wielka transformacja. Badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim 1866–1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych, Warszawa: Oficyna Wyd. „Mówią Wieki”.
- Krupiński T. 1988. Informacja o osobach pracujących w zawodzie antropologa w Polsce. *Przegląd Antropologiczny* 54: 201–229.
- Krzeczkowski K. 1938. Zarys życia i pracy Ludwika Krzywickiego. Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego.
- Krzyśko M. 2010. Jan Czekanowski – antropolog i statystyk. *Kwartalnik Statystyczny* 12: 31–37.
- Krzywicki L. 1897. Kurs systematyczny antropologii. 1. Rasy fizyczne. Warszawa: K. Kowalewski.
- Kubica G. 2015. Antropologiczny dyskurs rasowy: jego twórcy i dekonstruktorzy, J. Barański, M. Golonka-Czajkowska, A. Niedźwiedź (red.), W krainie metarefleksji. Księga poświęcona Profesorowi Czesławowi Robotyckiemu, Kraków: Wyd. UJ, 94–117.
- Malinowski A. 1973. Zasługi i działalność naukowa prof. dra Michała Ćwirko-Godyckiego dla Zakładu Antropologii Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. *Przegląd Antropologiczny* 39: 242–244.
- Malinowski A. 1981. Profesor Michał Ćwirko-Godycki (1901–1980). Życie i działalność naukowa. *Przegląd Antropologiczny* 47: 3–19.
- Malinowski A. 1986. Sześćdziesięciolecie działalności Polskiego Towarzystwa Antropologicznego. *Przegląd Antropologiczny* 52: 7–14.
- Malinowski A. 1993. Profesor Franciszek Wokroj (1906–1991). *Przegląd Antropologiczny* 56: 3–4.
- Malinowski A. 1996. Refleksje na temat wykładów antropologii w Polsce w okresie międzywojennym. *Przegląd Antropologiczny* 59: 155–159.
- Malinowski A. 2008. Antropologia poznańska XX wieku. *Homines Hominibus* 1(4): 33–74.
- Malinowski A., Wolański N. 1985. Anthropology in Poland, [w:] Piontek J., A. Malinowski (red.), Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej, Poznań: Wyd. Naukowe UAM.
- Michalski I. 1959. Ośrodek łódzki, [w:] Bielicki et al., Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodki powstałe po drugiej wojnie światowej. *Materiały i Prace Antropologiczne* 40: 54–66.
- Musiał A. 2016. Kazimierz Stołyhwo 1880–1966, [w:] *Monumenta Universitatis Varsoviensis* 1816–2016, e-Monumenta_WUW, 223–229.
- Musielak M. 2022. Profesor Adam Wrzosek (1875–1965) – Historyk i filozof medycyny. Zarys biografii intelektualnej. Poznań: Wyd. Naukowe Uniwersytetu Medycznego.
- Mydlarski J. 1925. Sprawozdanie z wojskowego zdjęcia antropologicznego Polski. *Kosmos* 50: 530–583.
- Mydlarski J. 1934/35. Sprawność fizyczna młodzieży w Polsce. *Przegląd Fizjologii Ruchu* 6(4): 403–486.
- Mydlarski J. 1951. Niedomagania w rozwoju antropologii polskiej w międzywojennym dwudziestoleciu – stan jej obecny – i perspektywy na przyszłość. *Przegląd Antropologiczny* 17: 1–33.
- OdrowąŜ-Szukiewicz H. 1975. Prof. dr Edward Loth – twórca anatomii rozwojowej w Polsce. *Przegląd Antropologiczny* 41: 203–212.
- Patalas J. 2010. Społeczno-medyczne aspekty działalności Karola Stojanowskiego (1895–1947) – antropologa, eugenika oraz działacza społeczno-politycznego, Praca doktorska, Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu.

- Popiński K. 2018. System szkolnictwa wyższego w II Rzeczypospolitej i jego wpływ na funkcjonowanie uczelni polskich po 1945 roku. *Społeczeństwo i Ekonomia* 1(9): 25–53.
- Puś W. 2015. *Zarys historii Uniwersytetu Łódzkiego 1945–2015*. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Reicher M., Sylwanowicz W. 1956. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. *Ośrodek wileński. Materiały i Prace Antropologiczne* 38, ss. 19.
- Sołtysiak A., Jaskulski P. 2000. *Antropologia na Uniwersytecie Warszawskim 1946–2000*. Warszawa: Instytut Archeologii UW.
- Stęślicka W. 1957. Jan Mydlarski 1892–1956. *Przegląd Antropologiczny* 23: 54–98.
- Stęślicka-Mydlarska W. 1972. Zakład Antropologii UMK w Toruniu (od założenia [maj 1952] do końca września 1971). *Przegląd Antropologiczny* 38: 149–154.
- Stęślicka-Mydlarska W. 1985. Działalność naukowa i organizacyjna Jana Mydlarskiego (14 X 1892 – 1 IV 1956). *Przegląd Antropologiczny* 51: 3–10.
- Stojanowski K. 1927. *Rasowe podstawy eugeniki*. Poznań: Księgarnia M. Arcta.
- Stołyhwo K. 1938. Działalność Ludwika Krzywickiego na polu antropologii, [w:] *Ludwik Krzywicki. Praca zbiorowa poświęcona jego życiu i twórczości*. Warszawa: Instytut Gospodarstwa Społecznego, 177–182.
- Stołyhwo K. 1957. Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. *Benedykt Dybowski. Materiały i Prace Antropologiczne* 35, ss. 39.
- Strojna E. 2023. Halina Milicer – antropolog w służbie kultury fizycznej, [w:] *absolwenci.awf, Kwartalnik Stowarzyszenia Absolwentów AWF Warszawa* 3(47): 7–9.
- Strzałko J.D. 2001. 75 Years of *Przegląd Antropologiczny*. *Przegląd Antropologiczny—Anthropological Review* 64: 3–8.
- Śniadecki J. 1811. *Teoria jestestw organicznych tom II* (wyd. 1). Wilno: J. Zawadzki.
- Śródka A. 1983. Jan Mydlarski (1892–1956). *Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* 46: 244–251.
- Teler M. 6/12/2024. W Warszawie spoczywają średniowieczni biskupi z Nubii. Tajemnica „grobu kapłańskiego”. *National Geographic*, <https://www.national-geographic.pl/historia/w-warszawie-spozycywaja-sredniowieczni-biskupi-z-nubii-tajemnica-grobu-kaplanskiego/>
- Wanke A. 1953a. Metoda badań częstości występowania zespołów cech, czyli metoda stochastycznej korelacji wielorakiej. *Przegląd Antropologiczny* 19: 106–166.
- Wanke A. 1953b. A new taxonomic method in anthropology and its application. *Bulletin de L'Académie Polonaise des Sciences, Cl. II*, 1: 19–22.
- Wanke A. 1964. Sześćdziesiąt lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego, [w:] *Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego. Materiały i Prace Antropologiczne* 70: 7–27.
- Wejman W., Zachariewicz A. 2025. Krystyna Modrzewska (1919–2008). *Leksykon Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”* <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/krystyna-modrzewska-19192008/>
- Wokroj F. 1959. Ośrodek toruński, [w:] *Bielicki et al., Sto lat antropologii polskiej 1856–1956. Ośrodki powstałe po drugiej wojnie światowej. Materiały i Prace Antropologiczne* 40: 79–83.
- Wolański N., Siniarska A. 2003. Dzieje placówek ekologii człowieka w Polsce. *Studia Ecologiae et Bioethicae* 1: 25–61.
- Wrzosek A. 1926. *Juljan Talko-Hryniewicz (sylwetka jubileuszowa)*. *Przegląd Antropologiczny* 1: 59–79.
- Wrzosek A., 1929. Uwagi o rozwoju antropologii w Polsce. *Przegląd Antropologiczny* 4(4): 54–60.
- Wrzosek A. 1951. *Ćwierćwiekowa działalność Polskiego Towarzystwa Antropologicznego (1925–1950)*. *Przegląd Antropologiczny* 17: 363–388.
- Wrzosek A. 1957. *Józefa Majera życie i zasługi naukowe. Materiały i Prace Antropologiczne* 31, ss. 261.